

ની ગુજરાતીની પરીક્ષામાં મેદકરૂપ થાય તેવી)

Author

By

An Experienced Teacher

Published by

Aditya Book Depot.

At Hanuman-Ahmedabad.

ક્રમ ૩૧. ૦-૪-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૨૧૮૧૨

કિંમત ૦.૪૦

ગ્રંથનામ

રુમ્મિ.

વર્ગીક

ગ ૨૭ : ૮૬ : ૬ : ૧૦૦,

સમીક્ષા

પદ્યવિભાગ

આપણા પાઠ્ય-પુસ્તકોમાંનાં કાવ્યોને તેમનો અભ્યાસ કરવો સહેલો થઈ પડે એટલા માટે નીચે પ્રમાણેના જૂથોમાં-groups વહેંચી નાખવા એ સગવડભર્યું છે.

જૂથ : ૧ : ભક્તિ કાવ્યો

- (૧) 'સતો હમેરે વેવારિયા' (૧ : નરસિંહ મહેતા)
- (૨) 'ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોહ' (૨ :)
- (૩) 'કેહુ કિયે વિહારે રે' (૫ : દયારામ)
- (૪) 'ધોખીડાનો સજઝાય' (૬ : સમયસુંદર)
- (૫) પ્રાર્થન (૧૦ : કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ)
- (૬) છદ્ધી ક્ષણ (૧૩ : ઉપેન્દ્રાચાર્ય)
- (૭) થાકેલો (૧૬ : જવેરચંદ મેઘાણી)
- (૮) ઝંખના (૨૩ : ઉમાશંકર જોશી)

જૂથ : ૨ : વર્ણન કાવ્યો અને કથાકાવ્યો

- (૧) યુદ્ધની તૈયારી : પ્રેમાનંદ
- (૨) રક્ષા-ખંધન : ”
- (૩) સુરત : નર્મદ
- (૪) અતિજ્ઞાન : મણિશંકર ર. ભટ્ટ (કાન્ત)
- (૫) યુદ્ધનું ગૃહાગમન : ખોટાદકર
- (૬) સાતતાળી : ચંદ્રવદન મહેતા
- (૭) તકલી અને મોરલી: સુંદરમ્
- (૮) શસ્ત્રસંન્યાસ : સુંદરજી ખેટાર્ક
- (૯) આંધળી માનો ઠાગળ : ઈન્દુલાલ ગાંધી
- (૧૦) શૈશવનાં સ્મરણો : અમીદાસ કાણુકિયા

જૂથ : ૩ : બાકીનાં બધાં

- (૧) કવિસ્તુતિ : અખો
- (૨) સૂક્ષ્મ સૌન્દર્યનું પૂજન : નરસિંહરાવ
- (૩) અમારી ગુજરાત : અ. ફ. ખખરદાર

- (૪) ચન્દ્રમા ! કયા રે ઊંચો રે ? : જયમનગૌરી પાઠકજી
 (૫) ઉદ્ધિને : રા. વિ. પાઠક (શેષ)
 (૬) પડતી : શયદા
 (૭) ખરતો તારો : દેશળાજી પરમાર
 (૮) ભગ્ન સ્વપ્નની નાવ : રત્નેહરશિખ
 (૯) પક્ષીના વ્યોમત્રિહાર ઉપર : પતીલ

આ ત્રણ જૂથમાંથી જ એક નવું જૂથ પાડી
 શકાય અને તે રૂપક કાવ્યોનું.

જૂથ: ૪: રૂપકકાવ્યો

- (૧) 'સંતો હુમેરે વેવરિયા'
 (૨) ઘોખીડાનો સજાયા
 (૩) ખરતો તારો

આ ત્રણ કાવ્યો રૂપકકાવ્યો છે. અને પરીક્ષાની
 દૃષ્ટિએ અગત્યના છે. તે ઉપરાંત જે કાવ્યોના
 નામ મોટા અક્ષરે છાપવામાં આવ્યાં છે
 તેનો ખાસ ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરવો.

ભક્તિ કાવ્યો

(૧)

નરસિંહ મહેતા: 'સંતો હુમેરે વેવારિયા'

આ કાવ્યમાં નરસિંહ મહેતા કહે છે કે તે પોતેજ અને બધા સંતો 'રામનામ'ના વહેપારી છે. 'રામનામ'નો વહેપાર કરવા ગામેગામના લોક આવે છે. તે વસાણું કદિ ખૂટતું નથી. 'રામનામ'નું વસાણું રાજા કે ચોરોથી સુરક્ષિત છે. 'રામનામ' એજ તેમનું ખરું ધન છે. ભક્તોને આપું જગત પ્રભુમય લાગે છે.

આ કાવ્ય રૂપકકાવ્ય છે. કવિએ અહિં ભક્તોને વહેપારીઓ તરીકે વર્ણવ્યા છે, અને પ્રભુભક્તિને વસાણા તરીકે વર્ણવી છે. આ રીતે 'રામનામ'ના વહેપારની ઉત્તમતા કવિ ગાય છે અને આપણને 'રામનામ'નો વહેપાર કરવા-ભક્તિ કરવા-આમંત્રે .

રૂપક : ભક્ત=વહેપારી. ભક્તિ=લેવડદેવડની વસ્તુઓ, રામનામનું વસાણું. વહેપારીના ચોપડા=પ્રભુના નામની ચીટ્ટો. રામનામ કસ્તુરી જેટલું મોંઘુ છે.

(૨)

નરસિંહ મહેતા: 'ભૂતળ, ભક્તિ પદારથ મોદું'

'સન્તો હમેરે વેવારિયા' એ કાવ્યમાં નરસિંહ મહેતાએ ભક્તિને વહેપાર સાથે સરખાવી છે, વળી આ કાવ્યમાં કવિ કહે છે કે ભક્તોને મોક્ષ કરતાં પણ ભક્તિ વધારે ગમે છે. પૃથ્વીની સપાટી ઉપર ભક્તિ સૌથી મોદું તત્વ છે. બ્રહ્મલોકમાં ભક્તિ નથી. કવિ તો ભક્તિ ખાતરજ ભક્તિ કરવાનું કહે છે. કવિને મોક્ષની પણ પરવા નથી. હરિના જન મુક્તિ નહિ પણ ભક્તિજ માગે છે. પ્રભુભક્તિનો મહિમા બહુ ઓછા માણસે જાણે છે.

ઉપરના બે કાવ્યો વાંચતાં જણાય છે કે નરસિંહ મહેતાનો ભક્તિનો આદર્શ નિઃસ્વાર્થ હતો. ભક્તિને ખાતરજ ભક્તિ કરે તેજ સાચો ભક્ત. મોક્ષ ન માગે એવો પ્રભુભક્તિમાંજ આનંદ માને.

(૩)

દયારામ : “કેહુ કિયે વિહારે રે”

આ કાવ્યમાં દયારામ આરામ, શાંતિ અને મોજમજાહ એટલે કે મોહનિદ્રામાં પડેલા મનુષ્યને સજ્જત ઠપકો આપે છે. અને તેને જીંદગીનો, ઇશ્વરે કૃપા કરી આપેલા મનુષ્યદેહનો સદુપયોગ કરવાનું કહે છે. નર્કની ખાણમાંથી બહાર નીકળી, મનુષ્યદેહ પામીને પ્રભુભક્તિ ન કરતાં અનેક ક્ષેત્રે જન્મ આપનાર, કામ અને ધનમાં રચા-પચા રહેનાર માનવજીવને કવિ મોહનિદ્રામાંથી જાગવાની અને ભવબંધન તૂટે તેટલા માટે ભાવથી પ્રભુભક્તિ કરવાની શિખામણ આપે છે. મનુષ્ય-દેહનું સાર્થક તેના સદુપયોગમાં જ રહેલું છે.

(૪)

સમયસુંદર : ‘ ઘોખીડાનો સજ્જાય ’

સજ્જાય એટલે સ્વાધ્યાય. સ્વ એટલે પોતે અર્થાત્ આત્મા, તે આત્માના સંબંધી અધ્યયન તે સ્વાધ્યાય. દૂંઠમાં સજ્જાય એટલે (આત્માને)

શિખામણુ. જૈનોમાં સાંજના પાપની માફીની પ્રાર્થના આચાર્ય પાસે ભણવામાં આવે છે. આ ક્રિયાને પ્રતિક્રમણ કહે છે. એ પ્રતિક્રમણ પુરું થઈ ગયા પછી કોઈએક વૃદ્ધ પુરુષ ભક્ત જનોના મનને શાન્ત અને પવિત્ર કરવા એકાદ ભજન ગાય છે. આ ગીત તે સજ્ઞાય. જૈન સાહિત્યમાં આવાં અનેક ભક્તિગીતો છે, તે બધાં સજ્ઞાય નામે ઓળખાય છે.

આ સજ્ઞાયમાં કવિ મનુષ્યને ઘોળી સાથે સરખાવે છે અને મનને ઘોતીયા સાથે સરખાવે છે. મન એજ સર્વ દુઃખનું મૂળ છે માટે મનરૂપી ઘોતીયાને કવિ જૈન ધર્મ રૂપી સરોવરમાં ધોઈને પવિત્ર કરવાનું કહે છે. મેલું મન આખા જગતને મેલું કરે છે-અશુદ્ધ કરે છે, માટે તેને જ શુદ્ધ કરવું રહ્યું. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં જાણીતી કહેવત છે કે "મન ચંગા તો

કથરોટમાં ગંગા. ” કવિ મનને પવિત્ર કરવાનું
 કહે છે. કવિતાના મત પ્રમાણે જૈન ધર્મના સિદ્ધા-
 ન્તોના અભ્યાસથી, એટલે કે દાન, ધર્મ, તપ,
 અને ભાવ કેળવવાથી મન શુદ્ધ થાય છે.
 શમ, હમ વગેરે ગુણો મનુષ્યે કેળવી મનને
 શુદ્ધ કરવું જોઈએ, બ્રહ્મચર્યના નવ નિયમોનું
 પાલન કરી હિંસા, ચોરી, અસત્ય, વગેરે
 અઠાર પાપનો નાશ કરવો જોઈએ. પોતાનાથી
 થયેલા પાપના પશ્ચાતાપ અને પ્રાયશ્ચિત
 રૂપ દોષોની કબુલિત કરીને મનને નિર્મળ કરવું
 જોઈએ. અને શુદ્ધ થયેલા મનને છૂટું ન મૂકવું
 જેથી તે બગડતું અટકે. ટૂંકમાં કવિ અહિં મનને
 કાષ્ઠમાં રાખવાનો સદુપદેશ આપે છે.

તા. ૬—પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય ધણું
 અગત્યનું છે. આમાંથી કાઈપણ પંક્તિઓ પૂર્વપર
 અંબધ આપી સમજાવવાનું કહેવામાં આવે છે.

રૂપકઃ માનવી=ધોળી. મન=ધોતીયું, મનને સ્વચ્છ કરવા જૈનધર્મ રૂપી સરોવરમાં રહેલા તપ-જપ રૂપ પાણીનો ઉપયોગ કરવાનો છે. દાન વગેરે શુભ કર્મોને એ સરોવરમાં પેસવાનાં ખારણાં ગણ્યાં છે. નવતત્ત્વને કમળનું રૂપ આપ્યું છે.

ટુંક નોંધ :-

નવ તત્ત્વ :

(૧) જીવ, (૨) અજીવ, (૩) પુન્ય, (૪) પાપ, (૫) આશ્રવ, (૬) સંવર, (૭) નિર્જરા, (૮) બંધ. (૯) મોક્ષ.

(૫)

પ્રાર્થન : કેશવલાલ

‘ પ્રાર્થન ’માં સંસારરૂપી મહાસાગરમાં બૂલો પડેલાં કવિ પ્રભુને તેનો હાથ ઝાલવા (મદદ કરવા) કહે છે. મનુષ્યજીવનમાં ઈશ્વરની મદદ અનિવાર્ય છે. કવિ ઈશ્વરને જ પોતાનો તારણુદાર ગણી તેના જીવનનાવનું સુકાન સોંપે છે. પ્રભુ એ જ

કવિનું સર્વસ્વ છે. કૃપાસાગર ઇશ્વર જ કવિનું
શરણ છે. કવિ પ્રભુને પ્રાર્થે છે કે આ ભવબંધન-
માંથી તેને છોડાવવું એટલે કે સંસાર સાગરમાંથી
તરીને પાર ઉતરવાનું અળ આપવાનું ઇશ્વર ચૂકશે
નહિ. આ વખતે પ્રભુએ જરૂર તેના ભક્તને કોઈપણ
જાતનું બહાનું કાઢ્યા સિવાય મદદ કરવીજ પડશે.

(૬)

ઉપેન્દ્રાચાર્ય : છલ્લી ક્ષણ :

શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય તેમના ‘ છલ્લી ક્ષણ ’
નામના કાવ્યમાં મનુષ્યને વિપત્તિમાં નિરાશ ન થતાં
ઇશ્વર પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખી તેની ભક્તિ કરવાનું કહે
છે. પ્રભુ પોતાના સાચા ભક્તને મદદ તો કરેછેજ.
પરંતુ તે પહેલાં સાથે સાથે ભક્તની કસોટી પણ
તે કરે છે. કસોટીમાંથી પસાર થયેલા ભક્તને છેક
છલ્લી ક્ષણે પણ ઇશ્વર મદદ કરે છે. કવિ કહે છે
કે પ્રભુ તેના શ્રદ્ધાવાન ભક્તને બચાવ્યા સિવાય

રહેશે નહિ. પોતાની આ કથનની સાખીતી આપવા માટે કવિ કેટલાંક દૃષ્ટાંતો આપે છે. દ્રૌપદી, હાથી, નરસિંહ મહેતા, અન્નમિત્ર, ગોપીકાઓ અને માર્કેડ ને પ્રભુએ છેલ્લી ક્ષણે મદદ કરી હતી.

(૭)

શ્રી મેઘાણી : થાકેલો :

ગુજરાતના રાષ્ટ્રશાયરનું માનભર્યું બિરહ મેળવનાર કવિ શ્રી મેઘાણી આ કાવ્યમાં કહે છે કે જ્ઞાનનાં પોથાં ઉથલાવવાથી ઈશ્વર પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે જ્ઞાનનું ગુમાન ભક્તિની આડે આવે છે. ઈશ્વર સાથી પ્રાપ્ત થાય ? જ્ઞાનથી ? ભક્તિથી ? એ પ્રશ્નનો આ કાવ્ય બહુ સરસ ઉત્તર આપે છે. ઈશ્વર માત્ર જ્ઞાનથી મળતો નથી. ઈશ્વર ભક્તિથી રીઝે છે. ભક્તિ માર્ગે જ ઈશ્વર પ્રાપ્ત કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

આ કાવ્ય સ્વ. દેશબંધુ દાસ (ચિત્તરંજનદાસ)

ના એક અંગાલી ભજન ઉપરથી રચાયું છે. શ્રી. મેધાણીની વિશિષ્ટતા એ જ છે કે તેમના અનુવાદે મૂળ કાવ્યોને પણ ટપી જાય તેવા હોય છે.

(૮)

ઉમાશંકર જોષી: ઝંખના.

‘વિશ્વશાંતિ’ના જાણીતા કવિ શ્રી. ઉમાશંકર જોષી તેમના ‘ઝંખના’ નામના કાવ્યમાં પ્રભુદર્શન માટે કુદરતની તથા મનુષ્યની ઝંખના—તલસાટ વ્યક્ત કરે છે. કુદરતનો મનુષ્યનો તલસાટ વિશ્વવ્યાપી છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, અસંખ્ય તારા, ભ્રમતા અવધૂત, ગર્જતા સાગર, તલસતાં પંખી અને પ્રાણી, સરોવર, નદીનાં નીર, ડુંગરનો દવ આ સૌ કોઈ પ્રભુદર્શન માટે ઝુરે છે. જે ઈશ્વર સમસ્ત જગતમાં વ્યાપી ગયો છે તેને આંખની કીકીમાં સમાવવાના કવિને કોડ જાગ્યા છે. એનો પ્રાણ-બપૈયો (આત્મા) પ્રભુદર્શન માટે ઝંખના કરે છે.

વાર્ણન કાવ્યો અને કથા કાવ્યો

(૧)

મહાકવિ પ્રેમાનંદ

(૧) યુદ્ધની તૈયારી

(૨) રક્ષાબંધન

(૧) પાંડવ કૌરવો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું. શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને લઈ પાતાળમાં ગયા હતા. આ સમય દરમિયાન કૌરવોના ગુરુ દ્રોણાચાર્યે અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુને હથેલી પ્રતિષ્ઠા કરી. વીર અભિમન્યુ આથી ખૂબ ગુસ્સે થયો. ચક્રયુદ્ધ કરી ગુરુ દ્રોણને મ્હાત કરવાની પ્રતિષ્ઠા લીધી. બીજેજ દિવસે યુદ્ધ થવાનું હતું. પ્રભાત થતાં પહેલાં અભિમન્યુ પોતાના મિત્ર-ક્ષત્રિય કુમારો સાથે ઉઠે છે અને યુદ્ધની તૈયારીઓ કરે છે. સુભદ્રાને અભિમન્યુ યુદ્ધમાં જાય તે ગમતું નથી. સુભદ્રા અને યુધિષ્ઠિર યુદ્ધમાં જવાનું મોડું થાય તેવી યુક્તિઓ કરે છે, કેમકે અભિમન્યુ

હજી નાનો અને નવપરિણિત છે. અભિમન્યુને યુધિષ્ઠિર કુંતામાતાને પગે લાગવા મોકલે છે.

(૨) રક્ષાખંધન :

અભિમન્યુ કુંતાને પગે લાગે છે. કુંતા જીદા જીદા દેવોને અભિમન્યુના જીદા જીદા અંગભાગોની રક્ષા કરવાને પ્રાર્થે છે. આ રક્ષાની શક્તિ એવી બલવાન હોય કે જે તેને તોડી નાખવામાં ન આવે તો અભિમન્યુને કાપ મારી શકે જ નહિ. આ રક્ષાની પ્રખળતાથી ગભરાઈ જઈ શ્રીકૃષ્ણ વિચારે છે કે જે આ રક્ષા અખંડ રહેશે તો તેને કાપ કદિ મારી શકશે નહિ, અને કદાચ કાપવાર એજ અભિમન્યુ તેમને પોતાને મારી નાખે. આથી શ્રીકૃષ્ણ તે રક્ષાને તોડાવવા એક યુક્તિ કરે છે. પોતે એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ લઈ અભિમન્યુને સામા મળે છે, અને કુંતાએ બાંધેલી રક્ષાની નિરર્થકતા જણાવે છે. અભિમન્યુને તે નિર્બળ છે.

એમ કહી ખૂબ ઉશ્કેરે છે. લાગણીના પુરમાં તણા-
 ચેલો અભિમન્યુ રક્ષા તોડી નાખે છે. શ્રી કૃષ્ણની
 કુટિલ નીતિ આ રીતે સફળ થાય છે. શ્રી કૃષ્ણનું
 કપટ અભિમન્યુ સમજી શકતો નથી. બ્રાહ્મણનું રૂપ
 લઇ આવનાર તેના મામા શ્રીકૃષ્ણને તે ઓળખી
 શકતો નથી. અભિમન્યુ વીર છે પણ કુટિલ નીતિથી
 અજ્ઞાત છે. યુદ્ધ કરવા માટે અભિમન્યુ સમરાંગણ
 તરફ જાય છે પરંતુ સામેજ તેને તેની પત્ની ઉત્તરા
 (ઓખા) સામી મળે છે.

(૩)

કવિ નર્મદ : સુરત

‘ સુરત ’ માં કવિ પોતાની જન્મભૂમિ સુરતનું
 વર્ણન કરે છે. પોતાની જન્મભૂમિની પડતીથી
 કવિને શોક અને દુઃખ થાય છે. પહેલી વીસ લીટીમાં
 કવિએ શહેરને સો કહ્યો છે. એ વર્ણન શહેરની
 જગા અને લોકોને બંનેને લાગુ પડે છે. કવિ

સુરતની પડતા અને જહોજલાલીનું વર્ણન કરે છે.
 બેહાલ થયેલા સુરતનું કવિ આબેહુમ ચિત્ર દોરે છે.
 એવો પણ એક વખત હતો જ્યારે સુરતની જહો-
 જલાલીનો પાર ન હતો, હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારે
 સુરત તે વખતે ખુબ અગત્યનું ખંદર ગણાતું અને
 ધનના ભંડાર સુરતમાં જ હતા. પોર્ટુગીઝ, ફ્રેન્ચ,
 અંગ્રેજ અને વલંદા વગેરે પરદેશી પ્રજાઓએ ત્યાં
 વહેપારની ડાહીઓ સ્થાપી હતી. સુરતનાં ખંદરમાં
 ચોરાસી પ્રજાઓના વાવટા ફરકતા, સુરતમાં બધુંજ
 હતું, ધંધાદારી સોઠ, કારીગર, નવાબ, બક્ષી, મીર,
 સરદારો, શેઠ અને સોદાગર, જત્રાણુઓ, વખાર
 અને દુકાન, મહેલ, હવેલી અને ઘર, વાડી, વજીરા,
 બામ, હાથી, ઘોડા, ઉંટ, પાલખી, રથના વાહન,
 સુરતની શોખા અપાર હતી. જુદા જુદા રાજ્યોના
 સૈન્ય અને સ્વારો ત્યાં શોભતા હતા. લોકો વહાણ
 અને મછવામાં સહેલ કરતા હતા. સુરતના કિલ્લા,

ડાંક અને ઓવારા ખૂબ આકર્ષક હતા. ખરેખરે પથુ સુરતના ઘાટ સુના નહોતા. સોળમા અને સત્તરમા સૈકાનું સમૃદ્ધ સુરત આજે પુરૂં બેહાલ થયું છે. એ સોનાની સુરત આજે રહતી સુરત બની છે.

(૪)

અતિશાન : મણિશંકર ર. ભટ્ટ (કાન્ત)

‘કાન્ત’ના ખંડકાવ્યો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખૂબ જાણિતા છે. ‘અતિશાન’ પણ એવુંજ એક ખંડકાવ્ય છે. એ કાવ્યમાં કવિ એમ કહેવા માગે છે કે અતિશાન એ પણ કોઈ કોઈ વાર ઉપાધિ રૂપ નિવડે છે. જ્ઞાનનો આ વિષ્કાર ન કરવામાં આવે તો જ્ઞાનીની વ્યથા અસહ્ય થઈ પડે છે, અને જ્ઞાનીને પોતાની જાતનેજ ભૂલી જવા કોઈ માર્ગ શોધવો પડે છે. કેમકે, જ્ઞાનના ઉપયોગમાંજ જ્ઞાનની સફળતા રહેલી છે.

કૌરવો તરફથી જુગાર રમવાનું આમંત્રણ આપવા આવેલો દૂત યુધિષ્ઠિર પાસે જાય છે. મોટા-ભાઈ યુધિષ્ઠિર નાના ભાઈઓને પોતાની પાસે બોલાવી સર્વ હકીકત જણાવે છે, પણ સહદેવને તે સૌથી નાનો હોવાથી બોલાવતા નથી, અને કાંઈ પણ સમાચાર આપતા નથી. આ વસ્તુસ્થિતિ સહદેવ જાણી જાય છે. પોતે ત્રિકાળ જ્ઞાની હતો એટલે પાંડવોની હાર અને દ્રૌપદીનું માનભંગ વગેરે ભવિષ્યમાં થનાર ઝનાવોની જાણ થાય છે. પરંતુ સહદેવને ત્રિકાળ જ્ઞાન હોવા છતાં એક બંધન હતું, કે કોઈપણ વસ્તુને લગતું ભવિષ્ય કોઈ પૂછે નહિ ત્યાં સુધી ન કહી શકાય. આ રીતે સહદેવ પાસે જ્ઞાન છે પણ અહિં તો કોઈ તેની સલાહ પણ લેતું નથી, કે પૂછતું પણ નથી, જેથી સહદેવ સત્ય વસ્તુ કહી શકે; એટલે સહદેવને સુપ્રસિદ્ધ ત્રિકાલ જ્ઞાન (અતિજ્ઞાન) પોતાની પાસે હોવા છતાં તે જ્ઞાનને

ઉપયોગ કરવાની મના છે. તેનું જ્ઞાન જગતને ઉપ-
 યોગી થઈ શકતું નથી, અરે ! તેના સ્વજનોને, તેને
 પોતાને પણ ઉપયોગી થઈ શકતું નથી. આ અતિ-
 જ્ઞાન નિષ્કુળ નિવડે છે તેથીજ સહદેવ મૂંઝાઈ જાય
 છે. મૂંઝવણનો ભાર અસહ્ય લાગવાથી, પોતાના
 અતિજ્ઞાનની અપૂર્ણતા પિછાની સહદેવ વ્યાકુળ બની
 જાય છે. આ દુઃખની અસહ્યતામાં સહદેવને માથામાં
 શૂળ આવે છે, અને એ અતિજ્ઞાનને મૂર્છામાં ગુપ્ત
 કરવા કોઈ જલદ ઘેનની ઔષધિ પીને સહદેવ
 બેભાન બને છે. તે જલદ ઔષધિની જલદ ગંધ-
 થીજ સતી દ્રાપદી બેભાન થઈને પડે છે. ઔષધિની
 અસર એટલી તીવ્ર હોય છે કે સહદેવને પોતાની
 છાતીથી પ્યાસી ખસેડવા જેટલું પણ ભાન રહેતું નથી !

પુદ્ગલ ગૃહાગમન : દા. ખુ. બોટાદકર.

હિમાલયની દક્ષિણ તળેટીએ આવેલા કપિલ વસ્તુના રાજ્ય શુદ્ધોદનને સિદ્ધાર્થ નામે એક કુમાર હતો. નાનપણથીજ તે ખૂબ દયાળુ અને કૃપાળુ હૃદયનો હતો. ગૌતમપુદ્ગલ લગ્ન યશોધરા નામની એક ક્ષત્રિય રાજકન્યા સાથે થયું. એનાથી તેમને રાહુલ નામે એક પુત્ર થયો. સિદ્ધાર્થ આ જગતન માણુસોને જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુથી પીડાતાં જોય તેથી તેમના દુઃખ દૂર કરવાને તે પોતાના રાજપાટ માતાપિતા, પત્ની યશોધરા, પુત્ર રાહુલ વગેરેને ત્યાગ કરી એક રાત્રે ચાલી નીકળ્યો. આ મહાન બનાવ બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રોમાં ‘મહાભિનિષ્ક્રમણ’ ને નામે જાણીતો છે. વનમાં રહી તપ કરી જરે દિવસે સિદ્ધાર્થ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કર્યું અર્થાત બોધ પામ્યા—જ્ઞાની કહેવાયા તેથી તે બુદ્ધ તરીકે પ્રખ્યાત

થયા. બુદ્ધ થયા પછી રાજ્ય શુદ્ધોદને પોતાના પ્રિય-
પુત્રને રાજધાની કપિલવસ્તુમાં આવવાનું આમંત્રણ
આપેલું હોવાથી બુદ્ધ પોતાના નગરમાં તે છોડ્યા
પછી પહેલીજ વાર આવે છે. એ પ્રસંગ આ કાવ્યમાં
વર્ણવ્યો છે, તેથીજ આ કાવ્યને બુદ્ધનું ગૃહાગમન
કહેવામાં આવ્યું છે.

પોતાના શિષ્યમંડળ સાથે બુદ્ધ નગર તરફ
આવે છે. લાગણીથી બુદ્ધનું હૃદય ભરાર્થ જાય છે.
યશોધરા વગેરે તેને યાદ આવે છે. આંખમાં આંસુ
આવે છે. આ ભાવ વૈરાગ્ય જોડે વિરોધમાં આવે
તેવો મોહ કે મમતાનો નથી પણ જ્ઞાનીઓનાં હૃદયમાં
ઉભરાતો સાત્ત્વિક ભાવ છે. પ્રજાજનોનાં ભાવભીના
વંદન સ્વીકારતો બુદ્ધ નગરમાં પ્રવેશે છે. બુદ્ધ યશો-
ધરાના નિવાસ તરફ જાય છે. યશોધરા બુદ્ધનું
સ્વાગત કરે છે. બુદ્ધ યશોધરાને પગે પડે છે. પછી
બુદ્ધ યશોધરાને ચરણે અમુક્તી ભેટ ધરે છે. આ ભેટ

તે જગતની સેવા, સહાનુભૂતિ, દયા, ક્ષમા, જ્ઞાન, ત્યાગ અને પ્રેમ. આ રીતે બુદ્ધને યશોધરાનો દંપતિ-પ્રેમ વિશ્વપ્રેમમાં પરિણમે છે. આમ બુદ્ધ વિશ્વપ્રેમની ભાવના રજૂ કરે છે. બુદ્ધની ત્યાગની ભાવનાનો પ્રેમની ભાવના જોડે વિરોધ નથી આવતો. સ્વાર્થી મમતાનો ત્યાગ કરી બુદ્ધ સકલ વિશ્વને બંધુ-ભાવનાના રંગે રંગે છે. વિશ્વબંધુત્વ—Universal Brotherhood ની અમર ભાવનાનો મહામૂલી પાઠ જગતને શીખવે છે.

(૬)

સાતતાળી : ચંદ્રવદન મહેતા

‘ સાતતાળી ’ કાવ્યમાં એક વૃદ્ધ એક બાળકને સાતતાળીની રમત રમાડે છે. એક બાળકને સાતતાળીઓ આપવી શરૂ કરે છે. દરેક તાળી આપતો જાય છે તેમ તેમ તેના જીવનનો ભૂતકાળ તેના અંતર સમક્ષ ખડો થાય છે, તદ્દન બાળપણના

દિવસો, બાળપણ, યૌવન, વગેરે—એ વૃદ્ધ છ તાળીઓ આપે છે. છઠી તાળી આપતાં તેનું હૃદય દ્રવી જાય છે. જગત અનેક મૂંઝવણોથી ભરેલું છે તેવી તેને ખાત્રી થઈ છે. ભરેલા હૃદયે એ બાળકને છેલ્લી અને સાતમી તાળી આપે તે પહેલાં મૃત્યુ તેને પોતાની પાસે ખેંચી લે છે. વૃદ્ધ પોતાની અંતતાળી—મૃત્યુનો સાદ સાંભળે છે. મૃત્યુ તેને ભરખી લે છે. જીવનની છેલ્લી તાળી—અવસ્થા—એટલે મૃત્યુ, એમ કહેવાનો કવિનો ઈરાદો છે.

(૭)

તકલી અને મોરલી : સુંદરમ

‘તકલી અને મોરલી’ શ્રી. સુંદરમનું એક સુંદર ગેયકાવ્ય છે. શ્રી સુંદરમ અહીં તકલી અને મોરલીની સરખામણી કરે છે.

મોહનના—શ્રીકૃષ્ણના મહેલમાં એક પરાંદે

તકલી અને મોરલી લડી પડે છે. “તું નહારી હું સારી” એમ બોલી બંને તકરાર કરે છે અને આખરે ભગવાન કને બેઉ ફરીઆદ લઈ જાય છે. ભગવાન પાસે તકલી અને મોરલી ન્યાય માગે છે. મોહન ન્યાય આપે છે, અને કહે છે, “તમે ગાળા-ગાળા ન કરશો. તમારામાંની એક (મોરલી) મારે હોઠે રહે! અને બીજી (તકલી) હાથે રહે! મહારે હૈયે બંને ભેગાં મળી આનંદ કરો.” તકલીને જોતાં કાર્ય-Work યાદ આવે છે, જ્યારે મોરલીને જોતાં સંગીત અને આનંદ-Joy યાદ આવે છે. કવિનો કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે જીવનમાં કાર્ય અને આનંદ બંને હોવાં જોઈએ. કાવ્યનો એકજ ધ્વનિ અને તે “Work and be merry.”

શસ્ત્રસંન્યાસ : સુંદરજી બેટાઈ

શસ્ત્રસંન્યાસ એટલે શસ્ત્રનો ત્યાગ, શસ્ત્રનો ત્યાગ કરી કાર્મપણ મનુષ્ય કે પ્રાણીનો શસ્ત્ર વડે સંહાર ન કરવો તે. શ્રીકૃષ્ણે તેમની દિવ્ય દ્રષ્ટિથી જોયું કે ભવિષ્યમાં એક મહાન યુદ્ધ થનાર છે. આ સાથે જ તે યુદ્ધમાં થનાર હિંસા અને વિનાશનો તેમને ખ્યાલ આવ્યો. આ ભયાનક વિચારથી તેમનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું અને તેમને મહાભારતના યુદ્ધમાં થનાર સંહારને તેમની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં નિહાળ્યો. શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય દ્રવ્યું અને તેમણે મહાભારતના યુદ્ધમાં શસ્ત્ર નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. દૂંઠમાં, કવિએ આ કાવ્યમાં અનુનને હિંસાના કાર્યમાં પ્રેરનાર શ્રીકૃષ્ણને અહિંસાનું વ્રત લેતા દર્શાવ્યા છે. તેમાં મહાત્મા ગાંધીજીના અહિંસાવાદની સ્પષ્ટ છાયા છે. આખુંએ કાવ્ય વર્ણનાત્મક છે. છતાંયે

તેના ભાવ અને શ્રીકૃષ્ણનું મનોમંથનનું આલેખન
બહુ ઝીણવટ ભર્યું છે. કાવ્યમાં આછો કરુણુરસ છે.
આખાએ કાવ્યની બે અમર પંક્તિઓ તે,

“ ઘોઘાશે રક્તની ધારે પાપની કાલિમા કહી ?
આત્મનાં બન્ધનોને શું છેદશે કદિ ચે અસિ ? ”

(૯)

આંધળી માનો કાગળ : ઈન્દુલાલ ગાંધી

‘ આંધળી માનો કાગળ ’ એ અત્યારના એક
યુવાન પુત્રથી વિસરાઈ ગયેલી વૃદ્ધ માતાના હૃદયની
વ્યથાનો સુંદર આલેખન કરે છે.

એક વૃદ્ધ માતા છે. તેના પુત્ર ગીગુભાઈ મુંગઈ
નોકરી કરવા ગયો છે. પાંચ વર્ષથી તે મુંગઈ રહે
છે, પણ માને તેણે એકે પત્ર લખ્યો નથી. તે
ગીગુને આ વૃદ્ધ માતા પોતાના પુનમચંદ નામના
એક પાડોશી પાસે એક પત્ર લખાવે છે. તે પત્રમાં
માતા તેના પુત્ર ગીગુને શરીર સાચવવાની અને

પૈસો ન ઉડાવવાની સલાહ આપે છે. તે ઉપરાંત મુંબઈના શહેરીજીવનનો અને વૃદ્ધ માતા જે આમ્ય-જીવન જીવી રહી છે તેનો સુંદર તફાવત-Contrast કવિ આપણને આપે છે.

(૧૦)

શૈશવનાં સ્મરણો : અમીચંદ કાણકિયા

આ કાવ્યમાં કવિ તેમના બાલપણની અનેક નિર્દોષ ગમતોનો ઉલ્લેખ કરો છેવટે પ્રશ્ન કરે છે કે શું એ બાલ્યકાળ ફરી નહિ આવે? તેમના એ બાલજીવનમાં માતૃપિતાની શીળા છાયા હતી, સરખે સરખા દોસ્તો હતા, કવિ કલ્પનાજંગલમાંજ વિહાર કરતા. બાલપણમાં હૃદય બીજકુલ નિર્મળ હતું, જગતમાં ઉભરાતાં દુઃખોનો જરાપણ ખ્યાલ ન હતો. માતાના સ્નેહામૃતમાં કવિ જે કાંઈ દુઃખ હોય તે પણ ભૂલી જતા. આજે જ્યારે એ બાલપણ કવિને યાદ આવે છે ત્યારે તેમની આંખમાંથી આંસુ ખરે

છે. કવિ માત્ર પ્રશ્ન પૂછે છે કે એ મધુર બાલ્યકાળ
ફરી નહિ આવે ? કવિને તેમનું બાલપણ કાંઈ પાછું
નહિ આપી શકે ? ફરીથી કહિયે પાછું નહિ આવ-
નાર બાલપણ પર કવિ આંસુ સારે છે.

ભૂથ : ૩ : પ્રકીર્ણ

(૧)

કવિસ્તુતિ : અખો

આ કાવ્યમાં અખો પૌતાની પહેલાં થઈ ગયેલા
મહાકવિઓની પ્રશંસા કરે છે અને કહે છે તેમની
આગળ અખો કાંઈ હિસાબમાં નથી. મહાકવિઓ સૂચ
જેવા છે. અખો તેમની આગળ આગિયા જેવા છે.
મહાકવિ ગંગા નદી જેવા છે તો અખો માત્ર એકાદ
નાનો ઝરો છે. કદપૃક્ષસમા મહાકવિઓ આગળ
અખો નિરપયોગી ખેરડી જ છે. પારિજાતક શા એ
મહાકવિઓ આગળ અખો નિરપયોગી અરણિ જેવા
છે. ગરૂડ આગળ જેવી ટીટાડિ, સમુદ્ર આગળ ફૂવો,
વરસાદ પાસે ઝાકળ અને ઘી પાસે જેવું તેલ તેજ

પ્રમાણે મહાશયી, વેદાન્તી મહાકવિઓ આમળ
અખો એક સામાન્ય કવિ માત્ર છે. શ્રેષ્ઠ ચંદન જેવા
મહાકવિઓ આમળ અખો કંટક ભર્યા કેરડા જેવો
છે, રસકૃપિકા પાસે અખો સામાન્ય જળાશય જેવો
છે, પારસમણિના જેવા તેજસ્વી એ મહાકવિઓ
આમળ અખો શા હિસાબમાં ?

ઉંડા જ્ઞાનવાળા વેદાન્તી પાસે પામર અખાની
વિદ્યોપાસના શી ગણતરીમાં ?

સામાન્ય રીતે જૂની પેઢીના કવિઓ પોતાના
અંધની શરૂઆતમાં :આવા નમ્ર વચન બોલે છે.
અખો કહે છે કે પોતે ચેતન વગરની લાકડાની
પૂતળી જેવો છે. જેમ ઈશ્વર તેને દોરે છે તેમ તે
જાય છે.

(૨)

સૂક્ષ્મસાન્દર્યનું પૂજન : નરસિંહરાવ

પ્રકૃતિસૌન્દર્ય એ નરસિંહરાવની કવિતાનો
પ્રિય વિષય છે. કવિ સૌન્દર્યના પૂજક છે. આ

કાવ્યમાં કવિ આપણને તેમની સૌન્દર્ય દૃષ્ટિની દિલસુરીતું દર્શન કરાવે છે. કવિ સ્થૂલ સૌન્દર્યના નહિ, પરંતુ સૂક્ષ્મ સૌન્દર્યના પૂજક છે. કવિની સૌન્દર્ય પૂજા નિષ્કામ છે. દૂંકમાં, કવિ સ્થૂલ સૌન્દર્યના ઉપાસક નહિ પરંતુ દેહતત્વ અને સ્પર્શથી પર એવા સૂક્ષ્મ સૌન્દર્યના પૂજક છે. સૂક્ષ્મ સૌન્દર્યના કવિના પૂજનો સફળ થાય કે અસફળ જાય તેની જરાપણ દરકાર કવિને નથી. કવિ તો ફક્ત નિષ્કામ પૂજન જ કરી જાણે છે. કવિના જ શબ્દોમાં કહીએ તો.

“ અમૂલ્ય મુજ પૂજનો વિરલ સૂક્ષ્મ સૌન્દર્યનાં,
થજો સફળ, ના થજો, ફળ તણી નથી કામના. ”

(૩)

અમારી ગુજરાત : અરદેશર ફ. ખખરદાર

ગુજરાત ઉપર શ્રી. ખખરદારે અનેક કાવ્યો લખ્યાં છે. ગુર્જરગિરાને પોતાની કરી લેનાર અને

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાનો નાનો સુનો નહિ એવો અમત્યનો દાઓ આપનાર આ પારસી કવિ આ કાવ્યમાં કહે છે " ગુજરાત અમારી નથી, એમ કાણ કહી શકશે ? " કવિ પોતાની ગુજરાત-માત ચરણે પોતાના પ્રાણની બિચાત કરવા પણ તૈયાર છે. એમને તો ગુજરાતના નામની જ જયધોષણ કરવી છે. કવિ ગુજરાતના દુઃખે દુઃખી અને સુખે સુખી છે. મોંઘો એવો પોતાની ગુજરાતને માટે કવિ દુનિયા ડોલાવવા અને સાગર શોષાવવા તૈયાર છે. કાણ કહેશે કે ગુજરાત કવિનું નથી ? પ્રશ્નનો જવાબ એજ છે કે ગુજરાત સદાકાલ કવિનું જ છે.

(૪)

ચન્દ્રમા ! શાને ઉગ્યોરે ? : જયમનગૌરી પાઠકજી

સામાન્ય રીતે આનંદ અને ઉદ્વેગમાં તરબોળ કરી દેતા ચન્દ્રને જોઈ કવયિત્રીના હૃદયમાં વિષાદની છાયા પ્રગટે છે. કવયિત્રીને ચંદ્ર ઉગ્યો તે ગમતું

નથી. આ કાવ્યમાં કવયિત્રી ચંદ્રના સુખમય જીવનનો મનુષ્યના દુઃખમય જીવન સાથે વિરોધ રજૂ કરે છે. આખુંએ કાવ્ય વિષાદમય છે.

ચંદ્રમાં હોયો તે કવયિત્રીને નથી ગમતું કેમકે ચંદ્ર હોયે આકાશમાં વસે છે જ્યારે કવયિત્રી ત્રીચ પૃથ્વી ઉપર રહે છે. ચંદ્રમાં આશા છે; માનવજીવન (જેમાં કવયિત્રીનો પણ સમાવેશ થાય છે તે) શોક પૂર્ણ છે. ચંદ્રમાં અમૃતની ઠંડક છે. કવયિત્રીના જીવનમાં શોકાગ્નિ છે. ચંદ્રના જીવનમાં વૃદ્ધિ પછી ઘટવાનું અને ફરી પાછી વૃદ્ધિ છે. જ્યારે માનવ જીવનમાં-કવયિત્રીના જીવનમાં-વૃદ્ધિ પછી મૃત્યુ છે. ચંદ્રમાં પ્રકાશ છે કવયિત્રીનું (માનવનું) જીવન જગતની માયાના અંધકારથી છવાઈ ગયું છે. એટલા માટે જ ચંદ્ર હોયે છે તે કવયિત્રીને ગમતું નથી.

(૫)

ઉદ્ધિને : સ. વિ. પાઠક (શેષ)

આ કાવ્ય ઉદ્ધિને (સાગરને) સંબોધેલું છે.

કવિને સાગર પ્રત્યે માન છે કેમકે સાગર પોતાની અંદર રહેલો અગ્નિ બહાર ન દેખાવા દેતાં પોતાની અંદર જ ઢાંકી દે છે; અને બહાર તો ફક્ત રિમતની લહરી જ ધારણુ કરે છે. અર્થાત્ પાણીના ઉછળતાં મોજાં રૂપી હાસ્ય જ બહાર દેખાય છે. પરંતુ આથી પણ વધારે માનભરી અને અજ્ઞયજ્ઞ પરિસ્થિતિ કવિને તો એ લાગે છે કે સાગર આટલો બધો મહાન હોવા છતાં, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે ગ્રહો સાથે આથ બીડતો અને તેઓની મસ્કરી કરતો હોવા છતાં ધણી જ હલકી નાની નાવડીને પણ પોતાની સપાટી ઉપર ધારણુ કરે છે. મોટાના ઉપહાસ સાથે નાજુકની કદર અને દરકાર સાગરમાં છે.

“કાવ્ય ઉદ્ધિને સંબોધેલું છે. તેમાં વર્ણન ઉદ્ધિનું છે પણ તેમાં મૃદ્ધિરનો ધ્વનિ છે. મૃદ્ધિરમાં અતુલ બલ, ભીષણતા અને સંહારકતા સાથે એક નાજુકમાં નાજુક વસ્તુ માટેની કદર અને દરકાર પણ છે” (શેષના કાવ્યો: ટીપ્પણ)

પડતી : શયદા :

આ કાવ્યમાં આપણને કવિ હિંદની પડતીનું ખરું કારણ આપે છે. કવિ કહે છે કે પડતીનું ખરું કારણ કુસંપ છે. કવિની કલમ થરથરે છે. કવિ કહે છે કે આપણી પડતી મુસલમાનોની ધર્માંધતાને લીધે થઈ છે તો તે માન્યતા ખોટી છે, કેમકે જે મુસલમાન રાજાઓ હિંદ ઉપર રાજ્ય કરી ગયા તેમણે હિંદની આગાહી ઈચ્છી છે અને હિંદને પોતાનું ગણ્યું છે. હિંદની પડતી માટે મુસલમાનને જવાબદાર ગણવા એ તો એક તરફી નિર્ણય છે. પડતીનું ખરું કારણ આપણામાં ચાલી રહેલો કુસંપ છે. માટે તે સંબંધી પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ. આખા કાવ્યમાં કવિનો પોતાની માતૃભૂમિ હિંદ પ્રત્યેનો પ્રેમ ઉજાળા મારે છે. આ કવિએ હિંદ વિષે બીજાં ઘણાં કાવ્યો લખ્યાં છે. અને એ

અધાનો એકજ પ્રધાનમૂર છે અને તે એ કે હિંદની
પડતી કવિના હૃદયમાં અનેક દુઃખો અને શોક
ઉપજાવે છે.

(૭)

ખરતો તારો : દશળજી પરમાર.

કવિ આપણને એક ખરતા તારાની કથા કહે
છે. તારા અને અંધકાર વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થાય
છે. એ ભીષણ અંધકાર સામે લડતાં લડતાં તારો
ખપી જાય છે, ખરી જાય છે. ખરતા તારાને જોઈને
અજ્ઞાન માનવીઓ તેનો ઉપહાસ કરી “ આ એક
પથ્થર આખરે ખરી પડ્યો ” એવું કહે છે. લોકો
આવું કહે છે, કેમકે તે અજ્ઞાન માનવીઓ છે. ખરું
જોતાં એ તારો અંધકાર સાથે લડતાં લડતાં મૃત્યુ
પામ્યો છે એટલે તેણે જે કાંઈ આત્મભોગ આપ્યો
તે ખીજને માટે દૃષ્ટાંત રૂપ છે, અનુસરવા યોગ્ય
છે. આવું હોવાં છતાં લોકો તો તે ખરતા તારાને

પથથર પડ્યો કહી નિંદે છે. પરંતુ આવી કોઈ તારક
 વ્યક્તિના ત્યાગને લીધે જ આખા જગતના માન-
 વિઓનો વિકાસ છે. જે પ્રમાણે તારો અંધકાર સામે
 લડે છે તે જ પ્રમાણે જગતના મહાન ક્રાન્તિકારી
 પુરુષો પણ જગતના અંધકારને દૂર કરવા તેની સામે
 લડે છે. અંધકારને દૂર કરવાનો માર્ગ જેમ તારો
 બતાવે છે તેમ આ જગતના અંધકારને દૂર કર-
 વાનો માર્ગ એ મહાન ક્રાન્તિકારી પુરુષો બતાવે
 છે. તેમના અલિદાન વડે જ જગતનો ઉદ્ધાર અને
 ઉન્નતિ છે. આ પરીસ્થિતિ હોવા છતાં પણ જે
 પ્રમાણે તારો નિંદાને પાત્ર થાય છે તે જ પ્રમાણે
 આવા મહાન પુરુષો લોકનિંદાને પાત્ર થાય છે.
 જગત ભૂલી જાય છે કે આવી જ કોઈ વિભૂતિના
 ત્યાગમાં, એનાજ અલિદાનમાં જગતનો સાચો ઉદ્ધાર
 રહેલો છે,

(૮)

ભગ્ન સ્વપ્નની નાવ : સ્નેહરશ્મિ.

“કવિ કહે છે કે મારી નાવને કાણુ પાર ઉતારશે ? યુગોના અંધકાર એને યોગમ વીંટી વળ્યાં છે. કુદરત તરફથી સહાયની તો આશા જ ક્યાં ? પણ તેતો બધી રીતે પ્રતિકૂળ થઈ બેઠી છે ! ભાવિ અંધકારમય છે. ભૂત કાંઈ ભયંકર ઓથારની જેમ પ્રાણુને રૂંધે છે, અને વર્તમાન સ્થિતિ તો એ છે કે અધૂંબી દીવાદાંડી ઉપર આશા મોત પછાડ ખાઈ રહી છે. વળી એ નાવમાં હીરા, માણેક અને મોતી હોતતો કાંઈકે તેને પાર કરવા પ્રેરાત. તેમાંતો ભગ્ન-સ્વપ્નના તુટેલા ટુકડાઓ ભર્યા છે એવી નાવને કાણુ પાર ઉતારશે ?”

(૯)

પક્ષીના વ્યોમવિહાર ઉપર : પતીલ

આ કાવ્યમાં કવિ કાંઈએક પક્ષીને જોઈ તેને

આકાશમાં ઉત્સાહથી ઉંચે ઉડવાની સલાહ આપે છે, કેમકે આ જગતમાં હાનિ, હિંસા અને પાપ છે. કવિ પક્ષીને કહે છે કે કોઈ પાપી તને મારવાને જ તલપે છે માટે તારે તો આકાશમાં ઉડવું તેજ સુખદાયી છે. પક્ષીના પાક દીલની અને ફંદ વગરની નિર્દોષતાની જગતને કદર નથી પક્ષી તો નખળું છે, બળવાનો નખળાંઓની કદર કરી શકતાં નથી, જોકે તેઓ નખળાંઓના ઉપર જ પોતાના નિભાવ માટે આધાર રાખે છે. બળવાનો પોતાનો દાવ સાધી લે છે, જ્યારે આ નિર્બળ પ્રાણીઓ પોતાનો દાવ જતો કરે છે. કવિ કહે છે કે જગતનો ઇતિહાસ આમજ રચાયો છે. નખળાંઓને અને નિર્દોષને કચરી નાખીને જગતના રાજ્યો આગળ વધે છે. બીજાને ગુનામ કરી કે બીજાનો કોળાયો કરી જઈ આપું જગત, જગતના માનવીઓ અને મહારાજ્યો જીવે છે. આ પરિસ્થિતિ કવિને ધણી દુઃખ લાગે છે.

સમીક્ષા

ગદ્યવિભાગ

(૧)

ગુજરાતીભાષાનું ઐક્ય : નવલરામ

‘બાર ગાઉએ બોલી બદલાય’ એ જૂની કહેવતના તાત્ત્વિક અર્થમાં કાંઈક સત્ય છે. દા. ત. કાઠીઆવાડનો કોઈ પણ વતની ગુજરાતમાં આવે તો તેની બોલીમાં પ્રાંત્ય શબ્દો, ઉચ્ચારના લહિકા અને વ્યાકરણના ભેદ ચોક્કસ માલમ પડે છે. લીપી અને ભાષા એની એ હોવા છતાં એ બધું તદ્દન નવું જ માલમ પડે છે. લોકો જેમ જેમ જંગલી હોય છે તેમ તેમ ભાષાભેદ વધારે માલુમ પડે છે. અરસપરસનો ઓછો સહવાસ એ પણ ભાષાભેદનું કારણ છે. વ્યાકરણના નિયમો અને

અંધમમત્વ કરતાંયે ભાષાભેદને હિચારણુભેદથી વધુ વેગ મળ્યો છે.

શુમારે સાતસેં આઠસેં વર્ષ પહેલાં ગુજરાતી ભાષા પ્રાકૃતને નામે-પંજાબ, સિંધ, કચ્છ, મેવાડ, મારવાડ, વ્રજ, ખાનદેશ, ગિડિયા અને છેક બંગાળ સુધી પહોંચી ગઈ હતી. હજુ પણ ગિડિયાની ભાષા તો ગુજરાતીને બહુજ મળતી છે. ગુજરાતી કે હિંદી ભાષા 'અપભ્રંશ' તરીકે ઓળખાતી પરંતુ મુસલમાનોના આગમનથી ભાષાઐક્ય પણ છેદાયું. દેશમાં લૂંટફાટ અને મારફાડના પરિણામે લોકોમાં નાસભાગ થઈ રહી અને બધા પોતપોતાના પ્રાંતમાં ગોંધાઈ રહ્યા. પરસ્પરનો સહવાસ અંધ થયો. લોકો પોતપોતાના પ્રાંતોમાં ભરાઈ રહ્યા પ્રાંતભેદ દાખલ થયો અને ગુજરાતી, કચ્છી, મેવાડી મારવાડી, પંજાબી, વ્રજ વગેરે ભાષાઓ જન્મ પામી ભાષાઐક્યનાં કારણો :-

જેમ લોકોમાં સહચાર વધુ અને પ્રાંતભેદ ને

અંધમમત્વ ઓછું તેમ ભાષાનું ઐક્ય સુદૃઢ અને સુધડ અને એ દીવા જેવું છે. સેંકડો વર્ષ થયાં ગુજરાતી ભાષાનું ઐક્ય થઈ ચૂક્યું છે. નરસિંહ મહેતા, બાલણ, ભીમ, પ્રેમાનંદ, શામળ અને દયા-રામ-ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગના કવિઓ હોવા છતાં-સર્વમાન્ય ભાષામાં જ પોતાનાં કવનો લખી ગયા છે. અંધમમત્વ મુકી દેવાથી ભાષા-ઐક્ય સધાય છે. રાજકાજ, વેપાર રાજગાર, ધર્મવિદ્યા વગેરે માટે પરસ્પરનો પરિચય પણ ભાષા ઐક્યનાં કારણરૂપ છે. સાતમા અને આઠમા સૈકા પર અપભ્રંશ તરીકે ઓળખાતી ગુજરાતી ભાષા છેક પંજાબ, સિંધ, કચ્છ, મેવાડ, પ્રજ, ખાનદેશ જિડિયા અને અંગાળ સુધી ફેલાઈ હતી તે આપણી ભાષાના ઐક્યનો જ્વલંત પૂરાવો છે. પ્રાચીન ભાષાના અર્વાચીન શોધકોએ એ સિદ્ધ કર્યું છે. મુસલમાનોના આવતાં આપણું ભાષાઐક્ય

છિન્નભિન્ન થયું હતું તે પાદશાહી બંધાતાં એકમેક થયું અને પંદરમા સૈકાથી દયારામના સમય સુધી કવિઓ, કથાભરો અને ભજનમંડળીઓદ્વારા તે વધારે દઢીભૂત થયું.

સરકારી નિશાળો, છાપખાના અને રેલ્વે-આ ત્રણ આપણી ભાષાનું ઐક્ય કરનાર મુખ્ય સાધનો છે. રેલ્વેમાં મુસાફરી કરનારા લોકો સ્વાભાવિક રીતે પ્રાંતભેદ ભૂલી જઈ સામાન્ય ભાષા શીખે છે અને પુસ્તકો તેમજ ચોપાનિયાં પણ એક સામાન્ય ભાષામાં લખાઈને બહાર પડે છે. નિશાળમાં પણ ગરીબ અથવા તવંગર લોકોના સંતાનો એક જ ભાષાદ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. મુંબઈ, સુરત ભરૂચ, અમદાવાદ, ભાવનગર, રાજકોટ, જૂનાગઢ જેવાં દરેક શહેરમાં વસતા લોકોની ભાષામાં-હિન્દી-રાષ્ટ્રીય અને લહેકામાં-એટલું બહુ સામ્ય હોય છે કે માત્ર બોલી ઉપરથી તેમનું વતન પારખી શકાય છે.

૨. ગુણસુંદરી : ગોવર્ધનરામ કારભારી વિદ્યાચતુર અને તેની પ્રજા

વિદ્યાચતુર અને તેનું કુટુંબ ગામની વસ્તી ઉપર મહત્વ ધરાવતું હતું અને ગામના લોક પણ તેમના પ્રત્યે અથાગ ચાહના રાખતા. તેની સ્ત્રી ગુણસુંદરી માટે સઘળી જ્ઞાતિના લોકો અર્ધા અર્ધા થઈ જતા. પ્રધાન વિદ્યાચતુર ગામલોકો પાસે વેઠ કરાવતો નહિ. આથી કરીને તે તેના હાથ નીચેના અધિકારીઓને ઉદાહરણ રૂપ થઈ પડ્યો હતો. વસ્તીનો મોટો ભાગ કુળખીનો હતો. તેઓ ઉઘમી અને હિંમતવાન હતા. થાણુદારો અને વહીવટદારો સાથે હળોમળીને રહેતા. અધિકારીઓના સહવાસથી તેમનામાં હિંમતનું ખીજ રોપાયું હતું.

ગામમાં વાણિયા બ્રાહ્મણની વસ્તી હતી. વાણિયા શાહુકારો ખેડુતોને દ્રવ્ય ધીરતા. ખેડુતો કંઈક બચેલા હોવાથી, અધિકારીઓની શિખામણથી, કંઈક વિદ્યા-

ચતુરના ઉત્તેજનથી, તો કંધક ઉચ્ચવર્ણની દેખા-
દેખીથી તેઓ તથા જમીનદારો, તથા ગામલોકો
ખોટા ન્યાતવરા બંધ કરીને પોતપોતાના ધંધાને
ખીલવવામાં મૂડી રોકવા લાગ્યા. પોતાના ઉપર
કરખોળે ઓછો હોવાથી લોકો વિદ્યાચતુરનો આભાર
માનતા. ખેતીના સુધારા માટે ખેડુતો બહુતરનો
ઉપયોગ કરવા લાગ્યા.

કર ઘટવાથી દુકાળના સમયે રાજ્યની સહાયની
લોકોને જરૂર પડતી નહિ. લોકોપયોગી કામો જેવાં કે
કૂવા, વાવ, ધર્મશાળાઓ, ચોતરા, તળાવો વગેરેના
બાંધકામના ખર્ચ માટે લોકો જરૂરી નાણાં ખર્ચવાને
તૈયાર હતા. આ બધું વિદ્યાચતુર જેવા શાણા
સચિવને આભારી હોઈ લોકો તેના ઉપર ખૂબ પ્રેમ
રાખતા અને વિદ્યાચતુર પણ તેનો યોગ્ય બદલો
વાળવા સદા તત્પર રહેતો.

✓ વિદ્યાચતુરનું પાત્રાંકન

વિદ્યાચતુર મનહરપુરોનો શાણો અમાત્ય હતો.

મનહરપુરીના સુખમાં પોતાનું સુખ અને મનહરપુરીની શાંતિમાં તેની શાંતિ અને તેના વિકાસમાં પોતાની ઉન્નતિ તેને જણાતી હતી. ગામઘોડા પાસે વેઠવૈતરૂં ન કરાવવા તરફ તેનું લક્ષ હતું. તે જાણતો હતો કે પ્રજા ઉપર કરવેરો ભયંકર છે. રાજ્યના ભંડારમાં પડી રહેતો વધારો એ પ્રજાના ભંડારમાંથી ચલાવેલી એક જાતની લૂંટ જ છે એમ તે માનતો હતો. તે સારો રીતે સમજતો હતો કે રાજાએ એવા પૈસાનો દુર્વ્યય કરતા. રાજ્યના ખજાનામાં દ્રવ્યનાં વધારાથી માત્ર રાજાનું પોતાનું જ મન ચસકે છે એટલું જ નહિ પરંતુ વિદેશી રાજાનો પણ ડાળો એ રાજ્ય ઉપર ઠરે છે. પ્રજાનો ભંડાર રાજ્યને જ્યારે જોખમી ત્યારે મળી શકે પણ રાજ્યનો ભંડાર કાંઈ પ્રજાને પાછો મળતો નથી, માટે જરૂર પડે ત્યારે જ કર વધારવો અને અર્થ સરે કર ઓછો કરી ઘોડાની પ્રીતિ અને વિશ્વાસ મેળવવાનું અને પ્રજાના ભંડારનેજ

રાજ્યની નિર્ભય બેંક સમજવાનું એ મહિરાજને પ્રસંગોપાત સમજાવતો. રાજ પણ શાણા પ્રધાનની સલાહ પ્રમાણે વર્તતો.

દેશીરાજ્યના અધિકારીઓ^{ની} સદ્બુદ્ધિ, નીતિ અને શુભ હેતુઓથી પ્રેરાઈ તંત્ર ચલાવે તો પરમાર્થી છતાં પેટભર અંગ્રેજી રાજ્યકર્તાઓના કરતાં પોતાના રાજ્યની વધારે સારી ઉત્પત્તિ કરી શકે એવું વિદ્વાયતુર ક્યારનોય સમજતો હતો. દેશી રાજ્યની પ્રજા જે દ્રવ્યનું સુખ ભોગવે છે તો જીવન ન હોય એવું મનોહરપુરીનું રાજ્ય કેવી ઉત્પત્તિ પામે છે એ બતાવવાના એને કોડ હતા.

✓ ગુણસુંદરીનું ગૌરવ:—

ગુણસુંદરીને વિધાતાએ પુત્ર આપ્યો ન હતો છતાંય રૂપગુણનિધિ કુમુદસુંદરી જેવી પુત્રી અને વિદ્વાયતુર જેવો સ્નેહાળ પતિ એને મળ્યાં હતાં. પતિના ઉત્સાહમાં પોતાનો સૂર પુરી પરસ્પર આનંદ

પામતાં પોતાનું લગ્ન સફળ થયું એવું માનવાનો સંતોષ એને મળતો. તે મનહરપુરીને પોતાની માનતી અને પોતાના ધરની નાનામાં નાની વાત પણ નિઃસંકાય એ ગામની સ્ત્રીઓને કહેતી. વળી ગામના બોકોના ધરની સર્વ હકીકત પોતે શાંત ચિત્તે સાંભળતી. દરેક કામની સ્ત્રીઓ હંમેશાં તેને ઉતારે ઉભરાતી. વિદ્યાચતુરના સુખદુઃખની સાથે બનવાથી જ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય અને પતિનો સ્નેહ મેળવી ગુણસુંદરી મનહરપુરીના ગામડામાં વારેઘડીએ જમ્યાવીને ત્યાંની ગરીબ અને અજ્ઞાન વસ્તીને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ખુશી કરતી.

શરીરનો બાંધો સારો હોવાથી તે નાની ઉંમરની લાગતી. સાધારણ બાંધાની, રંગે ઘઉંવર્ણી, મોઢું કપાળ, ચમકતી, ચંચળ અને ચક્રાર આંખો, ઝીણા વાળ, કાર્યઝાહી સ્વભાવ વગેરે રૂપગુણની વિશિષ્ટતા તેનામાં હતી. સવારે મ્હોં જોયું હોય તો

આખો દિવસ આનંદમાં જાય એવી ભક્તી તે હતી. સહનશીલતા અને સુશીલતા તેના સ્વભાવને વર્ણવતાં. તે બહુ ઉત્સાહી હતી. તેની પુત્રી કુમુદમાં આ ત્રણે ગુણો ઉતર્યા હતા.

પિયર અને શ્વસુર પક્ષની ડાસીઓના પ્રસંગથી તેનું હૃદય કુટુંબવત્સલ અને ક્ષાંત બન્યું હતું. આખી મનહરપુરી એની કૃપાદષ્ટિ પરજ જાણે જીવતી હતી. એના કાર્યને આડે કોઈ આવતું નહિ. એને સાથ આપવા કોઈ ના કહેતું નહિ, એને દુઃખી કરવા કોઈ ઈચ્છતું નહિ.

૩ સ્વાશ્રય : મ. ન. દિવેદી

‘પોતે પોતાને માટે કોઈ પણ પ્રકારનો શ્રમ કરવો, ને પારકા ઉપર આધાર ન રાખવો,’ એનું નામ સ્વાશ્રય. શ્રમ વિના કોઈ પણ કાર્યસિદ્ધિ હોતી નથી. પરાજ, ધન, કીર્તિ, અધિકાર એ બધાયને ઠોકર મારી સ્વાશ્રયી મનુષ્ય માત્ર આત્મબળ અને

આત્મશ્રદ્ધાથીજ આગળ ધપે છે અને ખુશામતિયા
લાભને તેઓ પિછારે છે અને ખુશામતને અભાવે
થતા અલાભને તેઓ સહર્ષે અપનાવે છે.

સ્વાશ્રયી પુરૂષો:—

‘ગંગાલહરી’ અને ‘રસગંગાધર’ જેવા અમર
ગ્રંથના કર્તા જગન્નાથ પંડિતે પણ ‘રસગંગાધર’
માં દર્શાવેલા આપના માટે પરકાવ્યો ત્યાજ્ય ગણ્યતાં
“કસ્તુરી ઉત્તમ કરી શકે તેવો મૃગ શું પુષ્પની
ગંધને સેવશે ?” એમ લખ્યું છે એજ ખતાવે છે કે
સ્વાશ્રય એના જીવનમાં રગેરગે ઓતપ્રોત થઈ ગયો હતો.

સ્વાશ્રયી મનુષ્યોનાં દર્શાવેલ :—

જગન્નાથ પંડિત

ભર્તૃહરિ

શિવાજી

નેપોલિયન

વૉટ

સુથારનો ઓકરો

✓ સ્વાશ્રયના ગુણ:—

સ્વાશ્રય મનુષ્યને સુખ અને કીર્તિ અપાવે છે. ધૈર્ય અને સંતોષ એ સ્વાશ્રયમાંથી જન્મતાં જોડિયાં સંતાન છે. પ્રમાણિકતા અને ન્યાય એનાં સાથી છે. ઉદ્ધતાર્ધ રહિત સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તેનું ધ્યેય છે. ઉદ્યોગ, દયા અને શુદ્ધિ સ્વાશ્રયનાં ફળ છે. સદ્વૃત્તિનો તે જનક છે. ખુશામતગીરી કે વગવશીલાતનો એ કદો દુશ્મન છે. આવતી કાલ તેને અમાન્ય છે. ‘મુલતવી રાખવાનાં માઠાં ફળ’ને તે પિછાને છે. સૌથી મોટો ગુણ તો ઉદ્યોગી જીવન જ છે.

સ્વાશ્રયની વ્યક્તિ અને દેશ પર અસર:—

જેકુતે પોતાના સગાસંજંધીઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો તથા જેતરમાં તે કાપણી કરી શક્યો નહિ. લાવરી જેવા પક્ષીને પણ સ્વાશ્રયનો ખ્યાલ છે. “પારકી આશ, સદા નિરાશ” અને “આપ સમાન

જળ નહિ, મેત્ર સમાન જળ નહિ” જેવી કહેવતો જીવનમાં ઘણી ઉડી અસર કરે છે.

પ્રવૃત્તિ વિનાના જીવનમાંથી નિઃસીમ નિરાંત જન્મે છે; નિઃસીમ નિરાંતમાંથી આળસ જન્મે છે અને આ પ્રમાણે જીવન વિષમ બને છે. ખાવા જેવી વસ્તુઓ જો વડીલોપાર્જિત હોય તો તે ભોગવવામાં આપણે અન્યાય કરીએ છીએ. મમે તેવો શ્રમ વેઠીને ઉદ્યોગદારા આપણા ઉપભોગની વસ્તુઓનું મુલ્ય આપણે વાળી આપવું જોઈએ. ખીજાએ પ્રાપ્ત કરેલી વસ્તુ ભોગવવાથી માત્ર આપણને જ નહિ પરંતુ દેશને હાનિ થાય છે કારણકે આપણે ખીજું કશું પેદા કરતા નથી પરંતુ જે છે તેનો નાશ કરીએ છીએ. અને આખી દુનિયા જો એમ કરે તો આખરે કંઈ જ પેદા ન થાય ને સર્વે મરી જાય. એક સ્વાશ્રયી માણસ આખા દેશને સ્વાશ્રયી બનાવી શકે છે. પોતે ભોગવેલાનો બદલો જાત-

ભાષને ન આપનાર પરાશ્રયી માણસ આત્મદ્રોહી
બને છે એટલું જ નહિ પરંતુ દેશદ્રોહી પણ થાય
છે. બીજા અને ગુલામગીરીએ તો દેશને વધુમાં વધુ
હાની પહોંચાડી છે. એકે દેશનું ધન ધટાકયું છે
અને બીજાએ માલિકાને આજસુ બનાવ્યા છે અને
ગુલામોની સ્વતંત્ર કાર્યબુદ્ધિ છીનવી લીધી છે.

ગુજરાતી ભાષાની ઉચ્ચતા

લોકોની માન્યતા પ્રમાણે જે પુસ્તક ન સમ-
જાય તેની ભાષા જ અધરી હોય છે. વાસ્તવિક
રીતે જોતાં તેમ નથી. વિષયની ગેરસમજણથી લોકો
ભાષાનો દોષ કાઢે છે. ગુજરાતી અક્ષરે લખેલું
પુસ્તક અમે ગુજરાતી હોવા છતાં સમજી શકતા
નથી માટે નકામું છે એવું કહેવું એ માત્ર ભયંકર
ભૂલ નથી, પરંતુ બેહદ મૂખાંધ છે. ગ્રંથને બે ત્રણ
વાર વંચાય તો ગમે તેવા અકલમંદ આદમીને પણ
એ સમજાઈ જાય. 'માલતીમાધવ'ના ભાષાન્તર
વિષે લખતાં લેખક કહે છે કે વાચકને શબ્દશબ્દનો

અર્થ આવડ્યો પણ આખા શ્લોકના અર્થની સમ-
જણ ન પડી. આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે
'માલતીમાધવ'ની ભાષા અવરો ન હતી પરંતુ
વિષય અધરો હતો. ભારે ભારે શબ્દોની તરેહવાર
શૈલી દાખલ કરવાની રીતો એ ભાષા સુધારવા
માટેની ખીજ ભૂત છે. લેખક એમ તો ક'મુલ કરે
છે જ કે અમુક વિષયને અનુકૂળ અમુક પ્રકારની
શબ્દરચના જોઈએ જ, જેવાંકે કાવ્યસંગ્રહો.

વિચાર એ મુખ્ય વસ્તુ છે. ભાષા ગૌણ છે, વિચાર
સાખ્ય છે, ભાષા સાધન છે. પ્રત્યેક લેખક અને
ટીકાકારે એકાદ-બે શબ્દરચનાને વળગી રહેવા
કરતાં કોઈ પણ ગ્રંથનું સમગ્ર અવશોકન કરવું
જોઈએ. પરંતુ અર્થધન પુસ્તકો જ્યારે માત્ર ગદ્યાં
ગાંઠ્યાં જ છે ત્યારે દશ દશ શેર વજનના કવિતાના

ત્રોપડા ને રાસ-કથાઓનાં ટાયલાં હમરો છે. ઓનાથી ગુજરાતીની ઉન્નતિ નહિ પણ અવનતિ છે; લાભ નહિ પણ નુકશાન છે; વૃદ્ધિ નહિ પણ નાશ છે, એમ લેખક ભારપૂર્વક જણાવે છે.

સ્વ. મણિલાલના મત પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ :—

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તેમજ મુંબઈનું ફાર્મસ ફંડ દર વર્ષે ઘણું પૈસા ગ્રંથો રચાવવામાં ખર્ચે છે. એ લોકો જે કોઈ સંગીત યોજના હાથ ધરે તો સારા વિચારવાળાં પુસ્તકોની વૃદ્ધિ સહેજે થઈ શકે એમ લેખક માને છે.

આપણી ભાષામાં સારા વિચારવાળાં પુસ્તકોની વૃદ્ધિ કરવાને નીચે મુજબ ઉપાયો યોજવાની અપેક્ષા છે.

(૧) પ્રથમ તો સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ફારસી, અરબી, ફ્રેંચ, જર્મન, ઇત્યાદિ પરભાષાના પુસ્તકોનું

અક્ષરશઃ, ભાષાન્તર કરાવવું જોઈએ આથી કરીને વાચકો મૂળ લેખકના વિચારો સારી રીતે જાણી શકે છે.

(૨) તત્ત્વજ્ઞાન, શૌધ, કાવ્ય, કોશ, ઇત્યાદિ વિષે નવીન ગ્રંથો રચાવવા.

(૩) કોઈ પણ ગ્રંથકર્તાના અગત્યનાં ભાષાન્તર કે નવો જ લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો હોય તેનું ગ્રંથ-સ્વામિત્વ ખરીદી લઈ તે ગ્રંથ ઇતર લોકોને સસ્તી કીમતે વેચવાની પ્રથા પણ ઇચ્છવા જોગ છે. સારા ગ્રંથની અમુક પ્રત ખરીદી લઈ તેને સર્ક્યુલેટિંગ લાઇબ્રેરીની નીતિ પ્રમાણે ફેરવી, લાઇબ્રેરીના સભાસદોને ખોટ ખાઇ હલકી કીમતે વેચી દેવી.

(૪) દર વર્ષે સમસ્ત ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોનું સંમેલન ભરવું, અન્ય ગૃહસ્થોને તેમાં નિમંત્રણ આપવું. આવા સંમેલનોમાં ધર્મ, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયો ઉપર ભાષણો થાય, લખાણો વંચાય, વગેરે યોજનાઓ ધડી કાઢવી.

(૫) છેલ્લે છેલ્લે પરિષદ તરફથી વર્ષ દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોની એક યાદી પ્રત્યેક ગ્રંથની દ્વંડી અને સચોટ સમીક્ષા સાથે પ્રગટ થાય. સો-સામટી તરફથી ગ્રંથો રચવામાં હરીદાષને બદલે લાયક લેખકને આમંત્રણ આપી મહેનતાણું નક્કી કરી પુસ્તકો રચાવવાં જોઈએ.

૫. ગોખલે સાથે એક માસ : ગાંધીજી

૧.

ગોખલેએ કરેલી ગાંધીજીની મહેમાનગીરી

ગોખલેને મન ગાંધીજી એક સ્વજન કરતાં યે વધુ સત્કારપાત્ર હતા. જાણે ગાંધીજી એમના નાના ભાઈ હોય ! ગોખલે તેમને બધી સગવડો કરી આપતા. ગાંધીજીની સ્વચ્છતા, સ્વાશ્રય, ઉદ્યમ, નિયમિતતા અને પોશાકની સુઘડતાની ગોખલે સ્તુતિ કરી તેમના પ્રત્યે વાતસલ્ય બતાવતા.

ગાંધીજીને દા. રૌયની ઓળખાણ

દા. પ્રફુલ્લચંદ્ર રૌયને દર માસે આઠસે રૂપિય મળતા હતા, જેમાંથી રૂ. ૪૦ ખર્ચ ખાતે રાખી બાકીના જાહેર કામમાં ખર્ચી નાખતા. તેઓ અપરિચિત હતા અને પરણુવા માગતા પણ નહિ. આવજીવને ગાંધીજીના મન ઉપર ઉંડી છાપ પાડી.

ત્યારના રૌયમાં મીલની બનાવટના કપડાં અને અત્યારના રૌયમાં શુદ્ધ ખાદી સિવાય બીજો ખાર ફેર ગાંધીજીને જણાતો નથી. ગોખલે અને રૌયર્ન જ્ઞાનવાર્તા કે દેશહિતને લગતી વાતો સાંભળત ગાંધીજીને ભાગ્યે જ થાક લાગતો.

ગાંધીજી પર ગોખલેની અસર

અત્યેક ક્ષણનો સદુપયોગ કરવાની ગોખલેની ટેવથી ગાંધીજીને જેટલો આનંદ થયો એટલું જ અભિજ્ઞાન થયું. હિન્દુસ્તાનની કંગાલિયત અને પરાધીનતા એમને પળે પળે કાંટાની માફક ખૂંચતી.

‘ રાનડે આમ હહેતા ’ એ તો ગોખલેની વાતચીતમાં ‘ સૂત હિવાચ ’ જેવું થઇ પડેલું. એ જ ગોખલેનો રાનડે પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ વ્યક્ત કરતો. વળી ગોખલેએ એમના પ્રોફેસર મિત્ર કાથવટે અને એક સખજજ આગળ રાનડે, તેલંગ અને મંડલિકની સરખામણી કરેલી એ ગાંધીજીને બરાબર યાદ રહેલું.

પરંતુ ખીખઓની સાદાર્થ અને સદ્ગુણોનાં યશોગાન ગાતા ગોખલે ગાડી કેમ રાખતા અને ટ્રામનો ઉપયોગ કેમ નહોતા કરતા એ ગાંધીજીને કેમે હરી સમજાતું નહિ અને એમની એ શંકા દૂર કરવા માટે ગોખલે જેવા જાણીતા માણસને ટ્રામમાં મુસાફરી કરવી એ અશક્ય નહિ છતાં કેટલું મુશ્કેલ થઇ પડે એવું ગોખલેએ સમજાવ્યું ત્યારે ગાંધીજીને સંતોષ થયો. છતાં ગોખલે ફરવા ન જવાને કારણે જ માંદા રહેતા એ માન્યતામાં તો ગાંધીજીએ જરાયે ઢીલું ન મુક્યું.

ગાંધીજી અને કાલિચરણ બેનરજીની મુલાકાત:-

કાલિચરણ બીજા ખ્રિસ્તીઓથી જુદા જ તરી આવતા-તેઓ મહાસભામાં આગળ પડતો ભાગ લેતા એવું ગાંધીજીએ દ. આફ્રિકામાં જ રહે રહે સાંભળ્યું. ગોખલેની સંમતિથી તેઓ કાલિચરણને મળવા ગયા. ધર્મપત્ની મરણપથારીએ હોવા છતાંય તેમણે ગાંધીજીને મુલાકાત આપી, અને પોતાની સાદાષ્ટ અને પાપ-શુદ્ધિની દલીલોને બળે એમણે ગાંધીજી પર ઉંડી છાપ પાડી. ગાંધીજીને એથી સંતોષ ન થયો પણ લાભ તો જરૂર થયો.

કાલિ-મંદિરની પૂજનપ્રથાની ગાંધીજી પર અસર

કાલિચરણની મુલાકાતે ગાંધીજીની કાલિના મંદિર જોવાની ઇચ્છા તીવ્ર બનાવી. રસ્તે ઘેટાંની હાર ચાલી જતી હતી. હૃષ્ટપુષ્ટ બિખારીઓની લંગાર અને બાવાઓની કતાર હતી, બાવા સાથેના

સંવાદમાં એમણે જણ્યું કે જીવને હણવામાં ધર્મ નથી એવું માનતા લોકો પણ ઘેટાંના ટોળાં જેવા છે; 'જેમ મોટા દોરે તેમ દોરાય,' એ સૂત્ર સ્વીકારવા તૈયાર હતા. મંદિરમાં સામે લોહીની નદી વહેતી હતી. એ દશ્યે ગાંધીજીના હૃદયમાં ભેચેની પેદા કરી. 'ત્યાંના નગારાં વગેરે વાગે છે તેની ધૂનમાં ઘેટાંને ગમે તે રીતે મારો તો પણ તેને કંઈ ઇજા ન લાગે;' એવા એક બંગાળી મિત્રના અભિપ્રાયથી તો આ ધાતકી રિવાજ બંધ થવો જ જોઈએ એમ ગાંધીજીને લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. અને ત્યારે જ એમને જ્ઞાન થયું કે ઘેટાંને આ પાપી હોમમાંથી બચાવવા એમની પાસે હતી એથીયે ધુ આત્મશુદ્ધિ અને ત્યાગની જરૂર એમને હતી જ. જીવદયાનો કોઈ પ્રખર હિમાયતી સંત કે સાધ્વી બંગાળામાં પ્રગટે અને બંગાળને-એ જ્ઞાની, બુદ્ધિ-શાળી, ત્યાગવૃત્તિવાળા, ભાવના પ્રધાન બંગાળને

એ મહાપાતકમાંથી ઉગારે એવી ઉત્કટ વાંછા
એમને ઘેરી વળી.

ભગિની નિવેદિતાના સંપર્કમાં ગાંધીજી :-

કાલિ માતા નિમિત્તે થતો વિકરાળ યજ્ઞ જોયા
બાદ બંગાળી જીવન જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા ગાંધી-
જીને થઈ. એને પરિણામે બ્રહ્મસમાજને વિષે તેમણે
ઠીક ઠીક વાંચ્યું અને ‘ સાધારણ ’ અને ‘ આદિ ’
બ્રહ્મસમાજનો ભેદ જાણ્યો. પ્રો. કાથવટે સાથે
દેવેન્દ્રનાથ દાકુરનાં દર્શન ગયા તો દર્શનને બદલે
સુમધુર બંગાળી સંગીત સાંભળવા પામ્યા.

પછી વિવેકાનંદનાં દર્શન જોલૂર મઠ લગી
ચાલતા ગયા પરંતુ સ્વામીજીની બિમારીને લીધે
મઠનું એકાંત સ્થાન જોઈને જ પાછા ફર્યા. એટલે
ચોરંધીમાં નિવેદિતાના દમામ અને વક્તૃત્વની જાડી
અને તેજ અસર લઈને પાછા ફર્યા. ત્યારબાદ પેસ્ત-
નજી પાદશાહને ઘેર પેસ્તનજીનાં વૃદ્ધ માતાને ઉપદેશ

આપતાં નિવેદિતા અને વૃદ્ધના દુઃખાપિયા પણ તેમને
બનવું પડ્યું અને તે દિવસે હિન્દુધર્મ પ્રત્યેનો ભગિ-
નીનો પ્રેમ એ જોઈ શક્યા—જેને પરિણામે પાછળથી
નિવેદિતાનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ એમણે કરી લીધો.

બંગાળામાં ગાંધીજીની દિનચર્યા

ગાંધીજી દિવસના બે વિભાગ પાડી એક ભાગ
દક્ષિણ આફ્રિકાના કામને અંગે કલકત્તામાં રહેતા
આગેવાનોને મળવામાં અને બીજો કલકત્તાની જાહેર
અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ જેવામાં ગાળતા. દા. મલિ-
કના પ્રમુખપદે બાઅર-લડાઈમાં હિંદી સારવાર-
દુકડીએ જે કામ કર્યું હતું એ ઉપર ભાષણ પણ
એકવાર ગાંધીજીએ આપ્યું—કે જેનાં દા. રાયે ભારો-
ભાર વખાણ કરી ગાંધીજીને ખૂબ આનંદિત બનાવી
મુકયા-ત્યાર પછી ગાંધીજી થોડા વખત માટે બ્રહ્મ-
દેશમાં ફોજડી મારી આવ્યા અને બ્રહ્મદેશના ફૂંગી
લોકોના આળસુપણાથી ખૂબ દુઃખી થયા. ત્યાં તેમણે

સુવર્ણ પેગોડાનાં દર્શન કર્યાં અને અસંખ્ય મીણ-
ખત્તીઓ સળગતી જોઈને કંઈક અણુગમે અને
ગર્ભગૃહમાં ફરતા ઉંદરને જોઈ દયાનંદ સ્વામીનો
અનુભવ યાદ આવ્યો. બ્રહ્મી સ્ત્રીઓનો સ્વાતંત્ર્ય
અને ઉત્સાહ માટે મોહ અને બ્રહ્મી પુરુષોની મંદતા
માટે એમને ખરેખર દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. એ લોકોની
એ સ્થિતિ માટે આપણે પણ જવાબદાર છીએ એવું
આધું આધું ભાન પણ એમને થયા વિના રહ્યું નહિ.

ગાંધીજીની આગગાડીમાં ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી

પોતાના ધંધે વળગતાં પહેલાં ત્રીજા વર્ગમાં
નાનોશો પ્રવાસ કરી આગગાડીના ત્રીજા વર્ગના
મુસાફરોનો પરિચય કરી તેમનાં દુઃખો જાણી લેવાને
ગાંધીજીએ કલકત્તાથી પાછા ફરતાં ત્રીજા વર્ગમાં જ
પ્રવાસ કરવાનું નક્કી કર્યું. ગાંધીજી ત્રીજા વર્ગમાં
મુસાફરી કરશે એમ ધારીને ગોખલે અને દા. રાય
સ્ટેશને તેમને વિદાય કરવા આવ્યા. ગાંધીજી પાસે

ગોખલેએ આપેલો પિત્તળનો એક ડબ્બો, એક બાર આનાનું કંતાનનું પાકીટ, બિનનો ડગલો, કુવાલ, પહેરણુ, ધોતિયું, એક કામળા અને લોટો એટલાનો સમાવેશ થતો હતો. ભાવભીના મિત્રોની સ્નેહાળ વિદાય લઈ ગાંધીજી બનારસ જવા ઉપડી ગયા.

૬ મૂલ્ય પરિવર્તન : મુનશી

ગુજરાતમાં થયેલું પરિવર્તન

૧ મહાત્મા ગાંધીએ અને વલ્લભભાઈએ આ પરિવર્તન કર્યું છે.

ક. ગાંધીજીએ નિઃશસ્ત્ર લડી મરતાં શીખવ્યું છે અને મૃત્યુંજયનો મંત્ર શીખવ્યો છે.

સ્વ. વલ્લભભાઈએ બારડોલી સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો હતો. તેમનામાં ધણા ગુણો છે.

૨. નીચે પ્રમાણે પરિવર્તન થયું છે.

ક. ખેડુતોની મનોદશામાં પલટો.

સ્વ. જાહેર જીવનમાં સુધારો.

ગ. વકતૃત્વકળામાં ખીલવણી.

પહેલાં ગુજરાતીઓ મોજલા હતા, તેથી તેઓ મહાન થવા ન પામ્યા. મહાત્મા ગાંધીજીએ તેમને સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર વાપરતાં શીખવ્યું. આથી ગુજરાત આગળ વધ્યું. પછીથી ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈ વચ્ચે બારડોલીમાં સરકારે વધારેલા મહેસૂલની મંત્રણા ચાલી. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી વલ્લભભાઈએ ચળવળ ચલાવી. જુદે જુદે ઠેકાણેથી વીરયોદ્ધાઓ જેવા કે અખાસ અલી, મહાદેવ દેસાઈ વગેરેએ તેમને સાથ આપ્યો.

ખેડુતોને ગાંધીજીએ મૃત્યુંજયનો મંત્ર પાઠવ્યો હતો અને બધા અહિંસાવાદી બન્યા.

વલ્લભભાઈએ ગામેગામની યાત્રા કરવા માંડી અને ભાષણોથી લોટાને તરબોળ કરી નાખ્યા. તેમનાં ભાષણો મરચાં જેવાં તીખાં તમતમતાં હતાં. તિરસ્કાર અને મશ્કરીથી તે પ્રચૂર હતા. તેમનામાં કટાક્ષ અને વિનોદ સચોટ છે.

આવા પ્રકારના ફેરફારોને આપણે વિપ્લવ કહીએ. બારડોલીનો વિપ્લવ અહિંસાત્મક હતો. ગુજરાત અત્યારે આગળ વધે છે તેનો આભાર. મ. ગાંધીજી અને વીર વક્ત્રુભાઈને ધટે છે.

ગુજરાતી

જૂનું મૂલ્ય

૧. ગુજરાતીની છાપ :—
મેજીલો, શેખી, એ-
શઆરામી તથા બાદ-
શાહ જેવી ધનસોબી-
ની છાપ હતી.

૨. ડરપોક હતો.

નવું મૂલ્ય

૧. કીમિયાગર મહાત્મા-
જીએ ભીષ્મત્યાગ
શીખવ્યો, અને સત્ય
અને અહિંસાનો
ભેખ લેવડાવ્યો. ‘ફક્કડ’
ગુજરાતી અડગ વીર
બન્યો.

૨. નિર્ભય બન્યો.

૩. મૃત્યુથી ડરતો.

૩. મૃત્યુંજયનો પાઠ
શીખ્યો.

૪. ખેડુત વર્ગ પછાત
હતો.

૪. હાલનો ખેડુત સમજે
છે કે રાજા ખેડુતના
ઉપર આધાર રાખે છે.

૫. પહેલાં જાહેર જીવન
ઢંગધડા વિનાનું હતું.

૫. હવેના જાહેર જીવનમાં
વ્યવસ્થા છે અને
વક્તાનું માન સચ-
વાય છે.

૬. પહેલાં વાતચીતમાં
ડર રહેતો.

૬. હાલ વાકુપાટવ ખીલી
નીકળ્યું છે. ખોલવામાં
હિમ્મત અને નિખા-
લસપાણું છે.

ખેડુતની મનોદશામાં થયેલો ફેરફાર

સૃષ્ટિના ઉપાકાળથી વિજેતાને ચોથની ના ન
કહેનાર, ' લેવું હોય તો લે અને જીવતો જવા દે '

એ જ જેનો પેઢીધર ઇતિહાસ, એ હિન્દી કિસાન આજે રાજસત્તાની સામે થયો છે. હવે એ સમજ્યો છે કે આખો અવતાર વહીવટ કરીને માલીકી વગરની જમીન 'મારી મારી' કરી મરવું એ એનો ખરો જીવનક્રમ નથી, ન હોવો જોઈએ, એનો જીવનક્રમ એ જમીન પર પોતાનો હક્ક સાબિત કરવાનો છે. રાજસત્તા પર ખેડુતનો આધાર નથી, પરંતુ ખેડુત પર રાજસત્તા ટકે છે. રાજસત્તાની આજ્ઞા પ્રજા માન્ય નથી પણ પ્રજાનો સંકલ્પ રાજમાન્ય છે એ ખતાવવાનો છે. દાણુ ભરવા કરતાં તે મોતને વધારે આવકારે છે.

જીવનમાં પલટો

પહેલાં અવ્યવસ્થિત સ્વાતંત્ર્ય લોકશાસન મનાયું આત્યારે વ્યવસ્થિત સ્વાતંત્ર્ય એ જ માત્ર લોકશાસન માની શકાય એવા ભાનથી ગુજરાત પોતાની લડત આગળ ધપાવી રહ્યું છે, એ વ્યવસ્થિત સ્વાતંત્ર્ય

જો મેળવવું હોય તો એને માટેની લડત પણ વ્યવસ્થિત હોવી જોઈએ. ફાર્સીઝમ અને નાઝીઝમની જેમ, હિટલરશાહીની જેમ એકજ સરમુખત્યારની દોરવણી હેઠળ બધાએ સામ્રાજ્યના અન્યાયી શાસન સામે આગેદૂર કરવી ઘટે. એ વિના વિશાળ, અને ચિરસ્થાયી બનેલા વ્યવસ્થિત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને હટાવવું એ માત્ર આઠાશકુસુમવત્ જ હોય એ સુખાને અને ગુજરાતને સમજાયું છે.

ગાંધીજી

વલ્લભભાઈના ગુરુ તે જીવનમંત્ર શીખવે છે, ગાંધીજી શાસન કરે છે. ગાંધીજીની ભાષા સંયમી છે તેમાં સત્ય અને હિત થવાની મર્યાદાઓ છે.

સરહાર વલ્લભભાઈ

ગાંધીજીના શિષ્ય છે. તેઓ કેટલીક બાબતો જેવી કે ઉચ્ચારણ, અભિનયન વગેરેમાં ગાંધીજીનું અનુકરણ કરે છે. મહાત્માજીના જીવન મંત્રનો તે પ્રચાર

કરે છે, તેની ભાષા તીખી અને કટાક્ષમય છે. મહા-
ત્માજીના ચેલા હોઈ ને હિટલર શાહીને માન્ય રા-
ખતા નથી એમ લાગે છે અને સ્પષ્ટ વક્તા તરીકે
પ્રખ્યાત છે.

૭. દક્ષિણ ગંગા ગોદાવરી: કાકા કાલેલકર
ગોદાવરીનો ઇતિહાસ સહનવીર રામચંદ્ર અમે
દુઃખમૂર્તિ સીતા માતાના વૃત્તાંતથી શરૂ થાય છે.

શ્રી રામચંદ્ર જેવા યુગ પુરુષના જીવનના અત્યંત
અને દુઃખના દિવસોનાં પુણ્ય સ્મરણુ જે ભૂમિ સાથે
જડાયાં છે તે સ્થાનનું મહત્ત્વ કાંઈ જેવું તેવું ન
કહેવાય. પછી ચાહે એ સ્થાન ગંગા હોય યા ગોદાવરી,
અને ગંગાતીર એ જો રામવનવાસનું આદ્યસ્થાન
હતું તો ગોદાવરી તીરે આવેલી પંચવટી પણ રામ-
સીતાના જીવનમાં કાંઈ એવું મહત્ત્વ પામી નથી
માટે જ ગોદાવરી એ દક્ષિણની ગંગા છે.^૭

આ એ જ ગોદાવરી છે જેને તીરે રામના
જીવનમાં યુગો પહેલાં સાતા અને લક્ષ્મણ સાથે

માણેલા સૌખ્યમાં અણચિંતવ્યો ઓટ આવ્યો હતો.
 આ એ જ ગોદાવરી છે જ્યાં 'સીતા સીતા'નો
 હૃદયદ્રાવક નાદ રામચંદ્ર અને જટાયુને મુખે સાંભળતાં
 હજારો નિર્ભય રાની પશુઓ પણ ભયત્રસ્ત અને
 દુઃખાર્ત્ત બન્યાં હતાં. રામસીતાનો સંયોગ તો ફરી
 થયો છતાંય આ ભૂમિમાંથી આજે પણ એ કલ્પાંતિક
 દુઃખના પાઘા સાર્વભૌમ બનીને સંભળાય છે. તેણે
 જીવનની વિષમતાને ભૂલાવી દીધી છે; પંચવટીને
 સામાન્ય ઝૂપડીમાંથી પૂર્ણતીર્થમાં પલટાવી દીધી છે.
 નાશકત્રંચક જનાર હરદ્રોષને રામલક્ષ્મણની આંખેજ
 આખીયે ભૂમિ નિહાળવાનું મન થાય એટલી જખખર
 રીતે રામના જીવનનાં સ્મરણુ આ ભૂમિ સાથે જડાયાં.
 ભક્ત કવિ રામદાસે તો પંચવટીમાં છાણના હનુમાનની
 સ્થાપના કરી છે. કદાચ સીતાહરણુ વખતે હનુમાન
 પાસે હોત તો સીતાનું હરણુ થવા ન દેત એ કારણ
 માટે લક્ષ્મણને દિયરની સગાઈને લીધે જે કટુવચન
 સીતાજીએ કહ્યાં એ કાંઈ હનુમાન જેવા નિઃસ્વાર્થી

પુરુષને ઓછાં જ કહી શકવાનાં હતાં ? ગમે તેમ પણ ભાષને મદદ ન કરવા બદલ આ જ ભૂમિ પર સીતાએ લક્ષ્મણને શબ્દબાણ માર્યાં હતાં, એ નિર્વિવાદ છે. અને આજ ગોદાવરીના કિનારા પર વર્ષો સુધી શ્રી રામના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતી ભક્તિભૂખી શબરી બેઠી હતી એ પણ કોણ નથી બાણતું ?

ભૌગોલિક દષ્ટિએ ગોદાવરીના ઇતિહાસ

બ્રહ્મગિરિથી ગોદામૈયાની મૂર્તિના ચરણ સુધીનું ચડણ ઉતરી ત્ર્યંબક આગળ એક પહાડના પડોશમાંથી માતા ગોદા બાળ સ્વરૂપે જગતને દર્શન દે છે. ત્યાંથી જોયેલું દશ્ય મહારાષ્ટ્રના રાજકીય અને ધાર્મિક વાતાવરણને કેટલું અનુકૂલ છે એની સાબિતી તો ગોદા કાંઠે આવેલી મહારાષ્ટ્રની ખરી રાજધાનીઓ નાશિક અને પૈંડણને જોતાં જ મળી રહે છે. પણ જો ગોદાને કાંઠે નાશિક ને પૈંડણ છે તો કૃષ્ણાને કાંઠે

પણ વાઈ અને સતારા જેવી ભવ્ય રાજધાનીઓ છે. ગોદાવરી અને કૃષ્ણા એ જે નદીઓ તો જે મહાપ્રજ્ઞઓના-મહારાજ્યોના-મહારાષ્ટ્ર અને આંધ્રના અસ્તોદયની સાક્ષી પૂરતી હજીયે વહ્યા કરે છે. હિન્દને પશ્ચિમકિનારે આશરે પોણોસો માઈલના અંતરમાંથી જ નીકળી, પશ્ચિમ તરફ ઢળેલા સહ્યાદ્રિ સાથે રસણું લેતી, દક્ષિણના ઉન્નત પ્રદેશને ફળદ્રુપ બનાવતી, દૂર પૂર્વમાં આઠસો નવસો માઈલ દૂર પડેલા સરિપતિને મળતાં પોતાના અથાગ કારભારના વૈભવ સાથે ગોદાવરી અને કૃષ્ણા વર્ષો થયાં આવેગથી દોડી રહી છે.

ગોદાવરીને કાંઠે આવેલા પૈઠણમાં એસી શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા ઉપર ભાષ્ય લખ્યું હતું. આજ ગોદાવરીને કિનારે દક્ષિણની કાશી મનાતી પ્રતિષ્ઠાન નગરી આવેલી છે. જ્યાંના બ્રાહ્મણો અને જ્યાંની વ્યવસ્થા દુનિયાના કોઈપણ સમ્રાટની વ્યવસ્થા કરતાં શતગુણ મહત્વ એક વખતે ધરાવતી. ઈશ્વરના દૂત મનાતા જ્ઞાનેશ્વરને એ જ પૈઠણમાં યજ્ઞોપવિતનો

અધિકાર મળ્યો. હતો એ પણ એટલી જ ઐતિ-
હાસિક બાબત ગોદાવરી સાથે સંકળાયેલી છે.

ખીજ કેટલીક નદીઓ ગોદાવરીને મળે છે પરંતુ
એમાં વર્ષા અને વૈનગંગા ભૂલાય તેમ નથી. વળી
સામ્બી શખરીની સખી અષ્ટવક્રા ઈન્દ્રાવતી પણ
ભૂલાય એમ નથી. પરંતુ એએક માઈલ પહોળો પટ
ધરાવતી ગોદાવરી જ્યારે ઉંચા ઉંચા પહાડ વચ્ચે
થઈને કેવળ જસો વારની સાંકડી ખીણમાંથી પસાર
થાય છે ત્યાં જ એની ખરી શોભા છે. ઘોડાપૂર
અને હાથીપૂરનેય ભૂલાવી દે એવું પચાસ ફીટ ઉંચું
પૂર જોતાં જ નદીની ભવ્યતા અને માણસની કુદ-
તાનું જ્ઞાન આપણને ચોક્કસ થાય છે. નદી પોતાના
પ્રવાહને રાક્ષસી નાળયા જેવા ભયાનક આકારમાં
ફેરવી નાંખે છે તોપણ લોખંડી નાવિકો પાણીના એ
ત્વરિત પ્રવાહ સાથે દરરોજ છૂટે હાથે દાવ ખેલતા
હોય છે. આ સ્થાન ભદ્રાચલમ છે. ત્યાંથી રાજ-
મહેન્દ્રી અથવા ધવલેશ્વર સુધી એકધારી વહી જતી

ગોદાવરી જીવનવિતરણુ શરૂ કરતી હોય તેમ ગૌતમી,
ગોદાવરી અને વસિષ્ઠ ગોદાવરી નામના બે કાંટા-
ઓમાં વહેંચાઈ જાય છે, અને કેટલાયે દોષો અને
અંતર્વેદી પ્રદેશોને પોતાના વિશાળ પટમાં આવરી
લે છે. આગળ જતાં એનાંજ જળનું સિંચન પામેલી
ડાંગરથી પોષાઈ હજારો પ્રાણીઓ વર્ષો થયાં વેદધોષ
કરતા આવ્યા છે અને ત્યાં જ આજે હિન્દુસ્તાનની
ગુલામી દુર્દશાનું ભાન કરતો હોય તેમ પોન્ડીચેરી
પાસે યાનાનમાં ફ્રાન્સનો ત્રિરંગી ધ્વજ ફરકી રહેલો
જણાય છે.

રાજમહેન્દ્રી આગળની ગોદાવરીની શોભા

ગોદાવરીને કાંઠે ઉમેલા શ્વેત પ્રાસાદો અને
ઉંચાં ઉંચાં શિખરો કરતાંય ભવ્ય કાવ્ય તો નદીની
લહરી ઉપરથી સામે કાંઠે પહોંચતી મંદિરના ઘંટ-
નાદની લહરીઓ અને સંસ્કૃતિના ઉપાસક ભારત-
વાસીઓને હાથે ગંગાજળના કળશ ગોદાવરીમાં ઠલ-

વાઈને ફરી પાછા માતા ગોદાવરીના જળથી ભરી
લેવામાં સમાયેલું છે.

અનેક માર્ગે સરિપતિને મળવા જતી ગોદાવરી
પશ્ચિમ કરતાં પૂર્વમાં વધારે પથરાયેલી હતી. ધીરો-
દાત્ત માતા હોઈને પતિને મળવા જતાં પશુ એનો
સંભ્રમ ઉદાત્ત રૂપેજ એ વ્યક્ત કરતી હતી. ડાબી
બાજુ રાજમહેન્દ્રી અને ધવલેશ્વરની સુખી વસ્તી,
અને જમણી બાજુ ગોદાવરીના જલપ્રવાહમાં ઉન્મ-
ત્તપણે વહેતા કુશત્રાસની ઘોળી કલગીઓનો દૂર દૂર
આલ્યો જતો પ્રવાહ દેખાતો હતો. નદીના શાંત-
ઉન્મત્ત પ્રવાહમાં આ કલગીપ્રવાહ પવન સાથે
કાંવતરું કરી મોઝાં બનાવી આખા જળપ્રવાહને
બળબળાવી રહેતો હતો.

માતા ગોદાવરીએ તો રામ, લક્ષ્મણ, સીતા
અને જટાયુને જ નહિ પરંતુ એને કાંઠે ઉછરેલા
હનરો શુરવીરો, તત્ત્વચિંતકો, સંતો, મુત્સદીઓ,

દેશભક્તો અને ઇશભક્તોને પણ સ્તન્યપાન કરાવ્યાં છે. ગોદાવરી ચારે વર્ણની માતા અને અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. એના દર્શને કૃતાર્થ થવા છતાં પણ શ્રી સમયંદ્રે એ જ ગોદાવરીના કિનારે રાવણના નાશનો સંકલ્પ કર્યો હતો.

૮ અજંતા: અંબાલાલ પુરાણી

વિશ્વકર્માએ નિર્મેલ પૃથ્વી ઉપરના સ્વર્ગલોક
સમાન અજંતા:—

ઈસવીસનની પહેલી સદીથી આરંભીને છઠ્ઠી સદી સુધીમાં તૈયાર થયેલી અજંતાની ગુફાઓ વિષે લોકોમાં ધર કરી રહેલી દંતકથા પ્રચલિત છે. વિશ્વના આરંભકાળમાં પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ પ્રગટાવવાની પ્રમણ ઇચ્છા એકવાર વિષ્ણુ ભગવાનને થઈ આવી. વિશ્વકર્માને એ કામ સોંપતાં એ સ્વર્ગશિલ્પીએ નિઝામ રાજ્યના પર્વતોના આ સુંદર ગિરિપ્રદેશ પર પોતાના શિલ્પીઓ બેસાડી રાતોરાત સ્વર્ગલોક

તૈયાર કર્યો. ગરુડારૂઠ થઈ વિષ્ણુ ભગવાન ભૂલોક પર આવ્યા ત્યારે એ સ્વર્ગલોક પોતાની સાથે વિષ્ણુલોકમાં લઈ જવાની ઉત્કટ વાંછા થઈ આવી પરંતુ ત્યાં તો પ્રભાત થયું ને ફૂકડો બોલતાં પ્રભાત થતાં પહેલાં દેવલોકેએ પૃથ્વી પરથી સ્વર્ગલોકમાં પાછા જવું જ જોઈએ એ સંભ્રમમાં પડી પ્રથમ વિષ્ણુલોકમાં જઈ પાછગથી એ દેવલોક સ્વર્ગમાં લાવવા માટે મરુડને મોકલવાનો નિશ્ચય કરી વિષ્ણુ ભગવાન વિષ્ણુલોકમાં પાછા ફર્યા. પછી તો સૂર્યોદય થઈ ગયો અને હિન્દને સદ્ભાગ્યે કહો કે પૃથ્વી પરની સમસ્ત માનવજાતને સદ્ભાગ્યે એ સ્વર્ગલોક અહીંજ રહી ગયો.

અને એ પૃથ્વીપરનો સ્વર્ગલોક પણ કેવો ? હિંચા હિંચા પહાડના ઉતુંગ શિખરે. અને વચ્ચે થકને વહેતાં બે બાળઝરણાઓ, નિસર્ગદર્શન અને સરલજનદર્શન એ બધું એક સામટું જોવાનું મળે

એ કલ્પના જ કેવી ભવ્ય લાગે છે ? તેમાંય વળી કાર્ધ પર્વતના શિખર પરથી જો એ બધું જોયું હોય તો જીવનનો અનેરો રસ અનુભવ્યા વિના મનુષ્ય ક્યારેય ન રહી શકે—પછી ભલે એ દષ્ટા કવિહૃદય ન હોય, કે નિસર્ગપ્રેમી ન હોય અને એ માત્ર શુદ્ધ પુરાતત્ત્વનો અભ્યાસી હોય તોય ચાર ચૈત્યો પચીસ વિહારો મળી અર્ધા માર્ગલમાં વિસ્તરેલી નીચેથી બખોલો જેવી લાગતો પણ એના દર્શનમાત્રથી જ કાર્ધ નવી સૃષ્ટિ આપણી સમક્ષ રજુ કરતી એ ગુફાઓ જોતાં કોને સંતોષ ન થાય ?

ભલે એ માત્ર પાષાણુની બખોલો હોય છતાં ભૂલાર્ધ ગયેલા ભૂતકાળની ભવ્ય અને અમર યાદ એમાં ભરી હતી. ઈ. સ. ૬૯૦ પ્રખ્યાત ચીનાર્ધ ધર્મયાત્રી હ્યુએન-ટ્ર-સિંગ-યવન-ચંગે આ ગુફાઓમાં પોતાનાં પગલાં પાડ્યાં છે. કેટલાયે દેશી અને વિદેશી યાત્રિકોનાં પુણ્યસ્મરણુ એ ભૂમિ સાથે જડાયાં

છે અને એ યાત્રિકો પણ અહીં આવીને જ્ઞાન્તિ
 જ્ઞાન, સંસ્કાર, કળા, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ
 વધારે સમૃદ્ધ બની આ દુઃખી જગતનો દુઃખભાગ
 સહેજ પણ હલકો કરવાની આશા રાખીનેજ પાંછ
 ફર્યા છે. મોગલાધના સમયમાં ભૂભાર્ગ ગયેલી એ
 ગુફાઓની શોધ સદ્ભાગ્યે ભૂલા પડેલા એક સરકર
 અંગ્રેજને હાથે ૧૮૧૯ માં થઈ. હમણાં જ
 કેટલાક જાપાનીઝ અને ફ્રેન્ચ કલારસિકો આજંતાન
 સંસ્કારયાત્રાએ આવી ગયા હતા. હૂફ્સમૅન પણ
 સરકર, ચિત્રકાર દવે અને અંબાલાલભાર્ગ અને
 સીમામુરા, કોલાયેશી અને તેની પત્ની પણ અજં
 તાની યાત્રાએ જ ગયાં હતાં. જ્યાં પુણ્યસ્મરણ
 જડાયાં છે એ સ્થાન સ્વર્ગ કરતાં હિન્દુ ભલે
 હોય પરંતુ એને સ્વર્ગ તો જરૂર કહી શકાય.

લેખકે જોએલી અજંતાની ગુફાઓ

ઉપર અસીમ આકાશ, નીચે વહેતાં ઝરણાંએ

અને એમનો મર્મર ધ્વનિ, પંખીઓનાં કલગન,
આભને ચૂમતાં સાતપુડાનાં શિખરો, અને ચોમેર
ખીલી રહેલી-હસુ હસુ કરતી-વનશ્રી-પ્રભુભક્તિ જે
અહીં ન થાય તો ખીજે ક્યાં થાય? સતરમા નંજ-
રની શુદ્ધ આગળનું આ દશ્ય જેતાં બેખકને
પ્રભુભક્તિ માટે પૃથ્વી પર જે કોઇ લાયક સ્થાન
હોય તો આજ હોઇ શકે એવું લાન થાય છે.

પણ સૌન્દર્ય જાણે નીતરીને ભર્યું હોય એવા
આ બાજુ દર્શનને મુકાબલે માથું ફાટી જાય એવી
અંદરની દુર્ગંધનો અનુભવ લેવો એ પણ સૌન્દર્યની
ઉપાસના નહિ તો ખીજું શું? ભાતભાતનાં પ્રાણી-
પંખીના વસવાટને લીધે દુર્ગંધ ભારતી એ શુદ્ધ-
એને સ્વચ્છ રાખવાનું કામ પણ નિઝામ સરકારે
ખાસ નીમેલ ક્યુરેટર મિ.મહમદ કરી શકતા નથી એ
સંજેદ નોંધ સાથે બેખક આગળ વધે છે. બહારથી
દેખાતાં ગ્રામ્ય બાકેરાં, અંદર જતાં એક પછી એક

ભગ્ય મહેલો, મંદિરો, વિશાળ ઓરડીઓ, ભીંતો, શણગારેલ છતો, ભગ્ય થાંભલાઓ અને કુંભીઓ, સુશોભિત મુખદારો, થાંભલા પર ફેરેલ ટાલ્લાઓ, ચિત્રો, કાતર કામની નકસીઓ, સ્તૂપો, સેંકડો બુદ્ધોઃધ્યાનરથ અને બોધ આપતા, આસનરથ કે ઉપરિથત, અને ભિક્ષુઓને રહેવાના સેંકડો વિહારોમાં ફેરવાઈ જાય એ શું ઓછી બુદ્ધિ અને શક્તિ માગી લે છે ?

અજંતા જોયા બાદ લેખકના માનસનો ચિંતાર :-

લેખકને મન એ દૃશ્ય જોવું અને ભગ્ય બોદ્ધ-કળાનું સ્મરણ કરવું એ કાંઈ ઓછું ભાગ્ય નથી. આગળ બુદ્ધ ભગવાન અને પાછળ હજારો ભિક્ષુઓની કતાર, રાજાઓ, દાનવીર વ્યાપારીઓ, અક્રિયનો, હાથી ઘોડા, રથ, માદા, વહેલ, એકા, ડાળી, એ બધાંયનો એક શાંત વિસ્તૃત સંઘ

કલ્પનાની આંખે જોતાં આપણે ભાગ્યેજ એ ભૂલી શકીએ કે પંદરસો વર્ષ અહીં હજારો બૌદ્ધ ભિક્ષુઓનો સંઘ જરૂર વસતો હશે. ચોમાસાના ચાર માસ ભેગા રહી નૂતન વર્ષની કાર્યશ્રેણીનો વિચાર કરતા હશે-એકાંતમાં, ધ્યાનમાં અને આત્મનિરીક્ષણમાં. ધર્મ અને ચિત્રકળાનું એ ઉદ્ભવસ્થાન હશે, ઉત્સવયાત્રીઓનું એ તીર્થસ્થાન હશે અને એ બધામયાત્રીઓના આનંદ કલરવો જ્યારે એક સામટા નિકળતા હશે ત્યારે દિગંતમાં એના પડધા પડતા હશે.

દુર્ગધથી અકળાઈને કલ્પનાનો પ્રદેશ ત્યજી ફરી પાછા લેખક નિસર્ગને ખોળે આવી પહોંચે છે. શ્રી. અંબાલાલ આ ગુફાઓના સર્જકોની પ્રચંડ શક્તિ આગળ પોતાનું મસ્તક નમાવ્યા વિના રહી શકતા નથી. ખાસ નોંધપાત્ર એ છે કે એ ગુફાઓની અસર જોનારના હૃદયમાં કોઈ એવી ભુરકી

ભરી દે છે કે જાણે બહાર આજ્યા છતાંય આપણે
ગુફાની અંદર જ હોઈ એ તેમ કલાકો સુધી લાગ્યા
કરે છે.

સાયંઘળે સૂર્ય પોતાનાં છેલ્લાં તેજ કિરણો
નીરવ શાન્તિમાં ભીંતો ઉપર અંકાયેલાં ચિત્રપટો
પર નચાવી રહ્યો હતો. એ બધુંય કેટલું તાજું,
કેટલું નવીન, કેટલું આહ્વાદક, કેટલું જીવંત લાગતું
હતું? સૂર્ય પથુ કલાદેવીની કેવી મૂક આરાધના
કરી રહ્યો હતો !

એ મૂર્તિઓએ લેખકના મનોરાજ્યમાં નવીન
ભાવ જગાવ્યા છે. અજંતા ખરેખર સ્વપ્નરાજ્ય
સમાન હતી. ક્યારેય એમાંથી છૂટવાનું મન ન થાય
હાવેલ, કુમારસ્વામી, લૉરેન્સ બનિયન, બેર-
ઓઝાકુરા કાકુઝો જેવા કળાપ્રિય ભક્તો ચિત્રકળા
ની પાછળ આટલા આટલા ગાંડા બને છે કે
લેખકને મન હવે સમજાય છે. દોઢ હજાર વર્ષ

હિન્દની પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવનો પુરાવો. આપવા ઉ-
ભેલી એ ગુફાઓને અને એ ગતકળાને લેખક નમ્ર
ભાવે નમન કરે છે. તૈલરંગી ચિત્રો કરતાંય વધુ
ચિરંજીવી, મીઠી, શાંત, સ્થિર અને સૌમ્ય ચિત્ર-
ડાના પાણીમાં ઘૂંટીને બનાવેલા રંગ હોય છે એ
ભાન સાથે લેખક પોતાનું વર્ણન કરતા પહેલાં-
આગળ વધતા પહેલાં-ત્યાં જ અટકે છે.

૯. ઇતિહાસ વિષે દષ્ટિ: મશરૂવાલા

મનુષ્ય જીવનના વિકાસમાં પોતાના અનુભવોની
સ્મૃતિઓ તાજી થવાનું મહત્વ છે તેવી જ રીતે
પ્રજ્ઞના વિકાસમાં ઇતિહાસને છે. અનાદિ ભૂતકાળથી
ચાલી આવતી પ્રજ્ઞના જીવનમાં કાળના તડકા-
છાંયાથી વિલુપ્ત અને દૃઢ થયેલી સંસ્કાર સરિતાનો
માત્ર એકલ અને સનાતન સાથી એ જ ઇતિહાસ.
ઇતિહાસ બહુધા અસત્ય જ હોય છે. આપણા આખા
જગતના ઇતિહાસો પ્રખર મુત્સદ્દીઓના હાથે લખાયા

છે; આને માટે જ ઈતિહાસમાં જગતભરમાં જૂઠાણું સમાયું છે. સાચો ઈતિહાસ તો એને કહેવાય જેમાં પ્રજના આજના સંસ્કારોની સંપૂર્ણ માહિતી હોય. સાચો ઈતિહાસ તો એને કહેવાય જે પ્રજના ગુણોના અસ્તોદયની પવિત્ર નોંધ હોય-જે ભૂતકાળથી નહિ પરંતુ વર્તમાનમાંથી શરૂ થઈ ભૂતકાળ તરફ જતો હોય અને જે પ્રજના જુદા જુદા વર્ગોના આજના જીવનને સંપૂર્ણપણે સમજાવતો હોય.

મુદો ૧ : સાવધ અને અસાવધપણે મળેલા સંસ્કારોની માનવજીવન પર થતી અસર.

સાવધપણે કે અસાવધપણે મનુષ્યના વ્યક્તિગત તેમજ પ્રજાસમસ્તના વિકાસમાં પ્રત્યેક અનુભવી-સ્મૃતિ કાંઈક સંસ્કારની છાપ હંમેશાં દૂંડ સમય માટે જરૂર મૂકી જાય છે એ અનુભવની સ્મૃતિ જેમ સતેજ તેમ એના સંસ્કાર વધુ સુદૃઢ અને જેમ એ સ્મૃતિ ઉપરછલો તેમ એ સંસ્કાર હંમેશાં અસ્થિર

રહેવાના. હા, પણ એનો એક કાયદો એ છે કે સાવધપણે મેળવેલો અનુભવ મનુષ્યને ભવિષ્યમાં ભૂતકાળની ભૂલોનું પુનરાવર્તન થતું અટકાવવા માટે જાગૃત કરો જાય છે, જ્યારે અસાવધ દશામાં મળેલો અનુભવ આણુપ્રીછયો જ આથમી જાય છે; અને એ સંસ્કારના બળથી થયેલી ક્રિયા ધણીવાર આપણા લક્ષમાં આવતી નથી. અસાવધપણામાંથી જન્મેલા સંસ્કારોને વશ થવું એ સહજ હોય છે; એમને વશ કરવાનું કઠણ થાય છે.

ખાસ કરીને જન્મના અને શૈશવના સંસ્કારો મનુષ્યને અસાવધપણે મળે છે, અને ભવિષ્યમાં પણ મનુષ્ય જેટલો ઓછો જાગૃત તેટલો અસાવધ-સંસ્કારનો જમાવ વધુ થાય એ સહેજે સમજી શકાય તેમ છે.

પરંતુ સાવધપણે મળેલા અનુભવની સ્મૃતિ લાંબે ગાળે પણ પ્રયત્નથી સહેજ જાગૃત કરી શકાય છે. એક જ દાખલો ખસ થશે. અસાવધ દશામાં માત્ર બે

એક ક્ષણપર થએલી વાત આપણને યાદ રહેતી નથી
જ્યારે બે-અઢી વર્ષની ઉંમરે સાવધ દશામાં કરેલા
અનુભવ મનુષ્ય ધારે તોયે ભૂલી શકતો નથી.

મુદો ૨ : જીવન એટલે અપાર અનુભવસં-
સ્કારથી ઉપજેલી માનવપ્રકૃતિ

ઉપર કહ્યા મુજબ જન્મથી જ પ્રત્યેક બાળક
ઘણા ઘણા સંસ્કારો લઈને આવે છે; પછી એ
સંસ્કારો કાંતો આનુવંશિક હોય, કાંતો પૂર્વજન્મના
હોય; કાંતો મિશ્ર હોય. પરંતુ આ બધાય સંસ્કારો
ક્યા અને કેવા અનુભવોને આભારી છે એ કહેવું
અત્યંત મુશ્કેલ છે. ઘણું કરીએ તો બહુ બહુ તો
જૂતકાળના કોઈ અણુ જેટલા વિભાગની અને જીવનની
માત્ર એકાદ સ્થિતિનું જ સ્મરણ આપણે કરી શકીએ.

એવા અપાર અનુભવસંસ્કારથી માનવપ્રકૃતિ
ઘડાઈ છે. જૂતકાળમાં દૃઢ સંસ્કારો એમાં ફેટલીયે
વાર વિલુપ્ત બની વળી પાછા દૃઢ બન્યા હશે—

જેમાંના કેટલાક સાર અર્ચાચીન છતાં નિર્જાન, અર્ધ
આલ્પવયના છતાં સુદૃઢ, તે કેટલાક તાજા હોવાને
સુદૃઢ અને પ્રાચીન હોવાને લીધે નિર્જાન જણાતા હશે.

અને એટલું તો શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે જે જે
અનુભવને લીધે પૂર્વજોના જીવનમાં જે જે ફેરફાર
થાય તે સર્વ ફેરફારોની સાક્ષી પ્રત્યેક બાળક
દ્વંદ્વામાં આપે છે.

ભૂતકાળના અનુભવ-ઇતિહાસની આપણને સ્મૃતિ
ન હોવા છતાંય એ અનુભવે કરેલા ફેરફાર આ
જીવનમાં આપણે જરૂર અનુભવીએ છીએ અને
આપણી આજની સ્થિતિ એ સંસ્કારોના ફળરૂપે છે
એ પણ આપણે જાણીએ છીએ. તેવી જ રીતે
આપણું આજનું જીવન પણ, ઇતિહાસની સ્મૃતિ
આપણને ન હોય છતાં, ઇતિહાસનું જ પરિણામ છે
એ ભૂલવું ન જોઈએ. અને જેટલે અંશે વ્યક્તિને તેટલે
જ અંશે સમાજને આ નિયમ લાગુ પડે છે.

મુદ્દો ૩ : પ્રજાને ઘડનારાઓમાંનો એક :-

આજે જુદી જુદી પ્રજાઓના ઇતિહાસ જાણવાથી એમણે કરેલી ભૂલો અને ધ્યેય પ્રાપ્તિ માટે એમણે સહન કરેલી યાતનાઓ અને મુશ્કેલીઓનો ધડો લઈ એવા અનુભવ વિના જ આપણે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકીએ એમ કેટલાક માને છે પરંતુ દુનિયામાં કોઈ પ્રજા આજે એવી નથી જેને દુર્ગુણોને લીધે સામાની પડતી જોઈ પોતાના દુર્ગુણોને પોખ્યા ન હોય, રાજ્યવિસ્તારના મદમાં નામશેષ થયેલી પ્રજાને જોઈ પોતે રાજ્યવિસ્તાર ઇચ્છતી ન હોય. એટલે પ્રજાએ પ્રજા તરીકેની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો, બીજાઓનો દાખલો લે કે ન લે તોયે એક નિશ્ચિત કમમાંથી પસાર થવું જ ધટે.

‘નામ તેનો નાશ’ એ કહેવત તો બધાએ સાંભળી છે. અને માટેજ પ્રત્યેક પ્રજા, પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર, પ્રત્યેક સામ્રાજ્ય પોતાના જન્મ સાથે જ પોતાના

નાશનાં બીજ વાવે છે. પ્રજના ગમે તેવા પુરુષાર્થ
છતાં એ નાશ વહેલો—મોડો થવાનો એ નિઃશંક હોય છે.

મનુષ્યને જીવનમાં થતો પ્રત્યેક અનુભવ એના
માનસમાં કોઈક ગુણ નિર્માણ કરે છે અને સાથે
સાથે કોઈક શારીરિક ફેરફાર પણ કરે છે. તાર
દ્વારા જેમ વીજળી તેમ શરીર, મન, બુદ્ધિ અને
જીવન દ્વારા મનુષ્યમાં અદૃશ્યપણે વહેમી ગુણશક્તિ
પ્રગટે છે; અને માટે જ ગાફેલ મનુષ્ય પર એકના
એક સંસ્કારની વારે ઘડીએ પડતી છાપ કોઈ નવો
જ ગુણ ઉત્પન્ન કરે છે. આટલા માટે જ લેખકો,
ઉપદેશકો, શિક્ષકો, અને દેશનેતાઓનું ધ્યાન પ્રજામાં
નિર્માણ થવા જોઈતા ગુણાનુરૂપ સંસ્કારનું સિંચન
કરવા તરફ જ હોય છે.

પરંતુ દરેક જમાનામાં ઓછીવત્તી મહત્ત્વાકાં-
ક્ષાવાળા પુરુષો આ નિયમનો દરેક રીતે ઉપયોગ
કરે છે :- ક્યારેક પોતાની સ્વાર્થ સિદ્ધિ માટે,

ક્યારેક તાત્કાલિક પરિણામ ઉપજાવવાની લાલચે, તો ક્યારેક ઇરાદા વિના કે ધરાદાપૂર્વક, મોહ કે વિવેક બુદ્ધિથી કે કાઈ ચોક્કસ સંસ્કારોથી પ્રજાજીવન ધડવા માટે.

આમ સંસ્કાર નાંખનારા અને તેમની સંસ્કૃતિઓ જમાનામાં તો અસંખ્ય છે અને તેમાંનો એક-પ્રજાજીવનને ધડવાની ઇચ્છા રાખનારો-તે ઇતિહાસવેત્તા છે.

મુદ્દો ૪ : ઇતિહાસવેત્તા એક પક્ષો મુત્સદ્દી :-

પ્રજાને ધડનારાઓના બે વર્ગ પાડી શકીએ- મુત્સદ્દી અને ધર્મોપદેશક. આ બંનેયે સંસ્કાર સિંચન માટે પ્રવૃત્તિ કરનારા હોવા છતાં એની પ્રવૃત્તિ બહુધા ધર્મોપદેશકની તત્ત્વદષ્ટિ અને શુદ્ધિથી દૂર અને સામાન્યતઃ રાગ-દ્વેષાત્મક ચોકખી યોજના-યુક્ત જ હોય છે. દાખલા તરીકે હિન્દ આવેલા અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓના ઇતિહાસમાં ગોરાઓ માટે

આદર અને દેશો લોકો પ્રત્યે ધૂણા ઉપજો એવું જ લખાણ ભર્યું હોય છે. જ્યારે રાષ્ટ્રીય મુત્સદીઓના ઇતિહાસ-શિક્ષણમાં એથી ઉલટું જ વલણ હોય છે. શું અમેરિકા કે શું જર્મની બધે જ એ મુત્સદીગીરી જળવાય છે?

બે પાડોશીઓ વચ્ચે તકરાર થતાં બન્ને પોતાના દુર્ગુણો અને સામાના ઉપર ઉપકારને ભૂલી જઈ માત્ર પોતાના ઉપકાર અને સામાની નીચતાને જ યાદ કરી શકે છે. તેથી એ બન્નેના મથાઈ ગુણદોષ જેમ આપણે ન જાણી શકીએ તેમ ઇતિહાસમાંથી પણ ભૂતકાળના બનાવોનું સત્ય જ્ઞાન આપણે ભાગ્યે જ મેળવી શકીએ.

‘કહેવું એક ને કરવું બીજું’ એ જ જેની નીતિ હોય છે એવા-બહાર કરતાં અંદરથી દશગણા ઊંડા હોય એવા-મુત્સદીઓને કાથે જે વ્યવહાર થાય તેનું સાચું જ્ઞાન તો તે સમયના લોકોને-તેમના

નિકટન માણસને પણ નથી હોતું, તો લાંબે ગાળે
યતાં ઐતિહાસિક સંશોધનો કેટલે અંશે સાચાં હોઈ
શકે એ પ્રશ્ન ખૂબ ચર્ચાર્પદ છે. કોઈવાર સાચી
બોના આપોઆપજ બહાર આવી જાય એ બની
શકે છે. બાકી ઇતિહાસનાં પાત્રોની મુત્સદીગીરીને
લીધે પ્રજાને સૈકાઓ સુધી ભ્રમમાં રહેવું પડે છે એ
નિવવાદ છે.

મુત્સદી હોવાને લીધે ઇતિહાસકાર અનેક રીતે
એમાં અસત્ય ભેળવે.

દા. (૧) તદ્દન જૂઠી વાતો ઉપજાવી કાઢીને.

(૨) સાચી વાતો દાખી દર્ષને.

(૩) પોતાના ઉદ્દેશને અનુકૂળ સત્ય હકીકતોની
ઉપર ઓપ ચઢાવી વધારે આકર્ષક બનાવીને.

(૪) પોતાને પ્રતિકૂળ સત્ય હકીકતો ગોણુ બનાવીને.

(૫) છૂટક છૂટક સત્ય હકીકતો વચ્ચે અસત્ય
સંબંધ બેસાડીને.

(૬) પુષ્કળ સત્યમાં થોડુંક-પણ પોતાના ઉદ્દેશને અત્યંત મહત્વનું-જૂઠાણું ભેળવી દેખે. જેમ સાચા સાક્ષીને તોડવો લગભગ અશક્ય અને જૂઠાને પકડવો સહેલ છે પરંતુ પુષ્કળ સાચી હકીકતમાં પોતાના પક્ષને લાભ થાય એવું થોડું અસત્ય બોલનાર સાક્ષીને તોડવો મુશ્કેલ છે તેમ મૂળ પ્રસંગના વર્ણનમાંથી સત્યાસત્ય શોધવાને બદલે સાક્ષીઓની પ્રતિષ્ઠા, ચારિત્ર્ય, એકબીજા સાથે સંબંધ કે વૈર એ બધા વિના વસ્તુનો યથાર્થ ચુકાદો આપવો મુશ્કેલ છે. આ વાતમાં એક સાસુવહુની મિલકત-માલિકી હકની તકરારનું સરસ જ્ઞાન લેખકે આપ્યું છે. મુદ્દા ૫ : પ્રજના વિકાસ માટે પ્રજના પાછલા જીવનનું અવલોકન કરનાર ઇતિહાસકારની વૃત્તિ :-

જે ઇતિહાસકાર રાષ્ટ્રીય સંકુચિતતા કે રાગ-દ્વેષથી પર રહેવા ઇચ્છતો હોય તે પ્રજના વિકાસ

માટે પ્રજ્ઞના ભૂતકાળનું અવલોકન કરવા પૂરતું ઇતિહાસનું અધ્યયન કરતો હોય એણે ઇતિહાસ વિષે કેવી વૃત્તિ રાખવી જોઈએ એની એક વિસ્તૃત રૂપરેખા લેખક હવે જણાવે છે.

૧. પ્રથમ તો ઇતિહાસવેત્તાને પોતાની પ્રજ્ઞના આજના સંસ્કારોની ઠીક ઠીક માહિતી હોવી જોઈએ; અને મનુષ્યનું વર્તમાન જીવન પણ અનાદિ ભૂતકાળના પ્રત્યેક સંસ્કારથી રંગાયેલું છે એ ભૂલવું ન જોઈએ.

૨. ઇતિહાસ એટલે પ્રજ્ઞના ગુણોના અસ્તોદયનો ઇતિહાસ જ માનવો જોઈએ. પ્રજ્ઞના અમુક જય પરાજય, સમૃદ્ધિ ને ગરીબી, ઉન્નતિ કે અધોગતિ જે જે ગુણદોષોને આભારી હોય તેનું સંપૂર્ણ અધ્યયન એને હોવું જોઈએ.

આ બાબતમાં નામશેષ થયેલી પ્રજ્ઞઓનો

ઈતિહાસ લખવામાં લેખકને મુત્સદી દૃષ્ટિ રાખવાનું પ્રયોજન ન હોવાથી લેખક તટસ્થ રહી શકે. આથી 'એવી અનેક પ્રજાઓના ઈતિહાસમાંથી માનવ જાતિના ગુણસ્વભાવનાં ઉદય, ઉત્કર્ષ, રૂપાન્તર તથા અસ્તના કાંઈ સામાન્ય નિયમો છે કે કેમ તે શોધ શકાય' અને પ્રત્યેક પ્રજા કે તેના કોઈ વિભાગનું વિકાસ ભૂમિકા જૂની પ્રજાના કયા કાળની સ્થિતિ સાથે સુસંગત છે એ શોધી શકાય.

ઠ. ઈતિહાસનું વિગતવાર શિક્ષણ વર્તમાનથી પ્રાચીનમાં જનારું હોવું જોઈએ; અને એ પહેલ પ્રાચીનથી માંડી છેક અર્વાચીન સુધીની ટૂંકા-ઉંડા નોંધ લેવાવી જોઈએ. પરંતુ જેમ નદીના મૂલ તરફ ધીમે ધીમે જવાય તેમ પ્રજાના ભૂતકાળ તરફ જવું પશ્ય એટલુંજ મુશ્કેલ છે. એટલે વર્તમાન યુગ શરૂઆત ૨૫, ૫૦ કે ૧૦૦ વર્ષની પહેલાંના બન વથી શરૂ કરીને આજની સ્થિતિ પર આવવું રહે એવી શરૂઆત ગમે ત્યાંથી થાય પરંતુ બહુ દૂર

ભૂતકાળથી થવી ન જોઈએ. પ્રગતી છેલ્લામાં છેલ્લી સ્થિતિ જેને આભારી હોય એ ભૂતકાળથી જ એતી શરૂઆત થવી જોઈએ. એ રીતે જેતાં હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ યુરોપિયન કંપનીઓના કે ૧૮૫૭ ના બળવાથી શરૂ થવો જોઈએ.

આપણી આજની સ્થિતિ, સંસ્કારો, વિશેષતાઓ, ખામીઓ વગેરે લગભગ સૃજનજૂતાં હશે ને એમાંથી આપણા વર્તમાનનો થોડોક-કદાચ મોટો ભાગ ઘડાયો હશે, માટે સમગ્ર ઇતિહાસના સિંહાવલોકનમાં એનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ. પરંતુ વર્તમાન જીવનમાં આપણી પ્રગતિ જે જે ગુણસ્વભાવનું દર્શન કરાવે છે તે કેટલેક અંશે અર્વાચીન બળોને આભારી હોઈ, વર્તમાનયુગના શરૂઆતના વખતની સમાજના જીવનની સમગ્ર સ્થિતિના નિરૂપણથી શરૂ કરી, વર્તમાનયુગનો ઇતિહાસ તપાસી આજની સ્થિતિના અવલોકન આગળ એનો અંત લાવવો જોઈએ. તદુપરાંત ઇતિહાસની આલોચનાથી ઉપજતાં

અનુમોદનો અને વર્તમાનની પ્રત્યક્ષ સ્થિતિ બન્નેનો સુમેળ સાધવો જોઈએ.

જેમ કુશળ ડૉક્ટર રોગીના જીવનનો સર્વ ઇતિહાસ બારીક પણે જાણી લે છે એ રોગીનું જીવનચરિત્ર જાણવા માટે નહિ પરંતુ રોગની આજની સ્થિતિ, કારણ અને ઉપચાર જોળવા માટે. જેમ પ્રાચીન કાળમાં ગુરુઓ પોતાના વિદ્યાર્થીનાં કુળ, ગોત્ર, કુળાચાર વગેરેની બારીક તપાસ વિદ્યાર્થીનાં જીવનચરિત્ર કે વંશાવળીની નોંધ માટે નહિ. પરંતુ વિદ્યાર્થીના વિશિષ્ટ સંસ્કારોને અનુસરી એની કુળવણીનો પ્રકાર નિશ્ચિત કરવા માટે. તેમ પ્રજ્ઞના ભૂતકાળનું અધ્યયન પણ એ જ હેતુથી થવું જોઈએ.

૪. જો બે મનુષ્ય પણ સમાન ભૂમિકા પર નથી હોતા તો હિન્દુસ્તાનના જેવી ધણી મોટી પ્રજ્ઞના બધા વિભાગો ગુણસ્વભાવના વિકાસમાં એક જ ભૂમિકા પર નજ હોઈ શકે. અને એને

માટે આપણી વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા, સ્થાનિક ભેદો, હિન્દુધર્મનું વિશાળ સ્વરૂપ, અત્યંત સ્થિત ધર્મોના સંસ્કારવાળી પ્રજા સાથે સંબંધ-એ બધાં કારણભૂત છે.

આ વસ્તુને સ્પષ્ટ કરતાં લેખક કાળ વિભાગનો એક સુંદર નકશો દોરીને બતાવે છે કે માનવ સ્વભાવનાં સંક્રાન્તિકાળ દરમ્યાન એનામાં જે ગુણોના દર્શન થાય છે તે તામસથી માંડીને રાજસ અને સાત્વિક તરફ; દરિદ્રથી માંડીને સમૃદ્ધ અને ઉદાત્ત તરફ; પરાક્રમથી માંડીને સુખ, મદ, કાયરતા, સંયમ, વિલાસ અને આખરે દુરાચાર તરફ વળે છે.

૫ આમ હોવા છતાંએ કદીયે ન ભૂત્રાવું જોઈએ કે પ્રજાના બધા ભાગો બાહ્ય પરિસ્થિતિ સરખી હોવા છતાં એક સરખા સંસ્કારો મેળવી ન શકે. દા.ત.-એકજ પ્રકારના ખાતરમાંથી શેરડીનો ગળ્યો અને લીમડાનો કડવો રસ નિપજે છે. એક જ સુંદર ચિત્રની ચોપડીનો ઉપયોગ એક, સાત ને દશ વર્ષનો બાળક જુદો રીતે કરે છે. તેમ

પ્રજ્ઞના વિભિન્ન ભાગો એક જ બાહ્ય પરિસ્થિતિમાંથી કદીક લિન્ન તો ક્યારેક સમાન ગુણો વિકસાવે. પ્રજ્ઞના આજના અને ભાવી જીવનના અંદાજ માટે આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવી ધટે.

૬. મુદ્દા ૨ માં જણાવ્યા મુજબ જેમ મનુષ્યનાં વ્યક્તિગત જીવનમાં તેમ પ્રજ્ઞના સમૂહજીવનમાં પણ ગુણવિકાસનો નિશ્ચિત ક્રમ ક્રાન્તિકારી ગુણોને જ આભારી છે. એક પ્રજ્ઞ જે જે ગુણસ્વભાવનું જુદું જુદું સમયે દર્શન કરાવી નાશ પામે તે ગુણસ્વભાવ માંથી કેટલાક કાંતો આકસ્મિક હોય કાંતો માનવજાતિના જીવનના વિકાસસૂચક હોય. કદાચ પણ પ્રજ્ઞના ઇતિહાસની તપાસ માટે આ નિયમ એક સમજાણુ ઈલાજ લેખી શકાય. જે પ્રજ્ઞનો અથવા એના વર્ણનો ઇતિહાસ તપાસવો હોય તેની સામાન્ય (average) વ્યક્તિઓનાં જીવનનું સૂક્ષ્મ અવલોકન, તેઓ કેવા ગુણસ્વભાવમાંથી ક્યારે, ક્યાંથી અને કેમ આવીને અટક્યા એ જાણવા પુરતું જરૂરી

છે. કોઈ પ્રજ્ઞના અસાધારણ પુરુષોના જીવનનું અધ્યયન પણ એટલું જ ઉપયોગી નીવડે. આને માટે જ આપણા પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસની શોધમાં આપણી પ્રજ્ઞના જુદા જુદા વર્ગોના સમૂહ-જીવનને સમજવા માટે સામાન્ય વ્યક્તિઓના આ સમગ્ર જીવનનું અવલોકન ઉપયોગી થાય. આને માટે લેખકનું એક વાક્ય જ બસ થઈ પડશે. “જીવનને એક જિંચો અથવા જિંચોતીચો ચડતો દાદર, કદપીએ, તો પ્રજ્ઞનો કયો ભાગ કયા પગથીએ આજે છે અથવા ભૂતકાળમાં હોત તેનું આ રીતે આપણે દર્શન કરી શકીએ.”

૧૦ મુસાફર : ‘ધૂમકેતુ’

મુસાફરની નજરે હિરણ્ય મહેલનું વર્ણન :-

નિર્જન એકાંતમાં સંધ્યાના સૂર્યથી પ્રકાશિત, પાણીના કણુમાંથી પસાર થતા સાત રંગમાં ફેલાતું એવું રંગીન, કાચની બારીમાં થઇને પડતું સપ્તરંગી તેજ, દરવાજામાંથી પ્રવેશતા મુસાફરને આરસની

ફરસબંધી પર ઘેરી વળ્યું. કાપેલી મેંઢીની વાડ, લાલ માટી પાથરીને મોઢક બનાવેલો નિર્જન માર્ગ, તેજહીન, ઉજ્જડ અને ઉદાસ મહેલ અને એ બધા-યમાં લખાતું મૃત્યુનેય ભૂલાવે એવું કાળું ઘોર મૌન અને એની વચ્ચે ચાલતો એક અજાણ્ય યાત્રી, લાકડીને ટેકે ચાલતો, નિરવ શાંતિમાં નિર્જીવ લાકડીને ટેકે સજીવ બની, ક્યાંક થોભતો, ઘડીક ચાલતો, કેંક શોચતો, એકલો અદુલો, કલ્પનાતીત લબ્યતાને વરેલા હિરણ્યમહેલના મુખ્ય દાર પાસે અટક્યો.

તેણે સત્યશોધક મુમુક્ષુની જેમ ચોતરફ નજર ફેંકી. પગથિયાંની ઉભય પક્ષે સપ્તરંગી આરસની બારીક નકશીવાળી જાળી, રજનીરાણીના વસ્ત્ર જેવા રંગબેરંગી ફૂલ-ગુન્છા, હિંગળોકરંગી પ્રથ્થરનો કારેલો શાંત પહેરેગીર, મુખ્યદાર સમીપ એક આરસની પ્રતિમા-શાંત, જડ, ને ચેતનહીન છતાં જીવન્ત, સૌન્દર્યની પ્રતિમૂર્તિશી સ્નિગ્ધ અને સૌમ્ય એની નજરે ચઢી.

અણખોલ્યો, અણખોલાયો, એકલો ઉદાસીન, પ્રસ-
ન્નચિત્તે ને પ્રશાંતહૃદયે એણે પગથિયાં ચઢવાં શરૂ
કર્યાં. કુંકુમરંગી સ્વસ્તિક જડીત સોપાન જોઈ મુગ્ધ
થતો, અવસ્થાભારથી નમેલો, હીણતેજ મુસાફર
હિરણ્યમહેલના સૌન્દર્યથી અંજાઈ, આકર્ષાઈ જરા-
જીણું દેહમાં પ્રાણ પૂરતો ઉપર દિવાનખાનામાં
પહોંચી ગયો.

ચંદનના બાજઠ ઉપર રેશમી આસન, છતમાં
લટકતાં ઝુમ્મર અને તારાખચિત રજનીથી મોતી-
ભરેલ જાજમ, છત પર સોનેરી જલપ્રવાહમાં સ્નાન
કરતો અપ્સરાનાં કલ્પનાચિત્રો ને નીચેની જાજમમાં
ગુંથેલો રતિનાથનો દેહ એ બધું વાસ્તવિક છતાં
કલ્પિત, સત્ય હોવા છતાંય ભ્રમિત લાગતું હતું.

‘મુસાફર ત્યાં હતો. અખૂટ સમૃદ્ધિ હતી. અદ્-
ભુત સૌન્દર્ય હતું. અનુપમ કલા હતી. શાંતિ હતી.
પણ...એ સઘળું જેને લીધે જીવન્ત લાગે છે તેવું
કોઈ મનુષ્ય ત્યાં ન હતું.’

આટઆટલું સૌન્દર્ય હોવા છતાં જ્યાં માણસની
મંધેય ન મળે એવા સૌન્દર્યસ્થાને-પછી ભલેને તે
સ્વર્ગ હોય-એને મનુષ્ય શું કરે ? અને એટલે જ
એક અંગ્રેજ કવિએ કહ્યું છે 'Man in man
among man only.' (માણસનું મનુષ્યત્વ
જ્યાં મનુષ્યની હયાતિ છે ત્યાં જ છે, નહિ કે જ્યાં
મનુષ્યનું નામનિશાને હોય નહિ.

એટલે જ મુસાફરને લાગ્યું કે આ બધું જ-એ
મહેલ, એ બાજઠ, એ જાજમ, એ ચિત્રો, એ અપ્સ-
રાઓ, ભ્રમિક છે, મિથ્યા છે, માયા છે, સત નહિ
પણ અસત છે, સજીવ નહિ પણ નિર્જીવ છે. એ
મિથ્યાપણુના, એ માયાના, એ ભ્રમના જગૃત
આભાનમાં જ મુસાફર ઘડીભર સ્તબ્ધ બની ઉભો રહ્યો.

હિરણ્યમહેલવાસી આઘેડ પુરૂષ અને
અજાણ્યા મુસાફરની વાતચિતનો ટૂંક ખ્યાલ:-

વાસ્તવ અને કલ્પનાના પ્રદેશમાં મુસાફર હજી

તો ભ્રમતો હતો. ત્યાં સામેનું દ્વાર ઉઘાડીને એક આઘેડ પુરુષે મુંઝામુંઝા પ્રવેશ કર્યો. એ પુરુષના સશક્ત ને રસિક જણાતા ચહેરા ઉપર કાંતિ અને વિમાદની, સુખ અને દુઃખની એકસરખી છાયા પથરાઈ હતી.

ઇશારતના આમંત્રણે પથિક અંદર ગયો અને સુગંધીત અનિલને ગુલાબજળના છંટકાવથી પળવાર સુખ બની બેઠો. સમૃદ્ધિથી અંજાયેલો મુસાફર અને મને-કમને સમૃદ્ધિનું ગૌરવ સાચવી રાખતો આઘેડ પુરુષ બન્ને એક જ સ્થિતિ અનુભવી રહ્યા.

મુસાફરે આખરે મૌનભંગ કરતાં પૂછ્યું કે કદીય ત્યાં કોઈ આવે છે? નિરાધારીની વેદના કરતી વાણીમાં પેલા આઘેડ માણસે કહ્યું કે 'ધણ્યા, પણ રહે છે કોક.' માત્ર એ પોતે જ ત્યાં રહેતો હતો. અને મુસાફરે ત્યાં રહેવાની ઈચ્છા દર્શાવતાં પેલાએ કળદખાવી એક યંત્ર-માનવને બોલાવ્યો ત્યારે

તો મુસાફર ખરેખર ચમકી ઉઠ્યો. સીધી ચાલ, અક્કડ શરીર, ને ચોક્કસ પગલાં ભરતા ઉદાસ, શાંત, શ્રમિત ને તેજહીન યંત્ર-માનવે સલામ કરી, પણ આખરે તો એ યાંત્રિક આવકાર જ ને ? એ હૃદયહીન શિષ્ટતા, એ ભાવહીન આવકાર માનવ પ્રેમ કેમ આપી શકે ? હૃદયની ભૂખ કેમ ભાગી શકે ?

એ યંત્ર હતું કે માનવ એ મુસાફરને ન સમજાયું. પેલાએ કહ્યું કે ત્યાં તો બન્ને એક જ હતાં. અતિલક્ષ્મીના એ રોગીને પોતાની જાતે કોઈ પણ કામ કરવાનો અધિકાર ન હતો. જ્યાં બધું જ કામ યંત્ર કરે ત્યાં માણસે શું કરવાનું બાકી રહે ? એ યંત્ર હોય યા ન હોય એ એને મન સરખું જ હતું. યંત્ર હોવા છતાંયે એનું જીવન તો એકલું અને અટુલું વીતી રહ્યું હતું.

મુસાફરે પેલાને જવાબમાં કહ્યું કે એ સ્થળ એને કોઈએ બતાવ્યું ન હતું-માત્ર એને ગમ્યું ને એ આવ્યો. પરંતુ એ સ્થળ તો કોઈનેય ગમતું ન

હવું. અને એનો ઇતિહાસ જો એ સાંભળે તો એ મુસાફર પણ ત્યાં જ રહેવાનું પસંદ કરે એવું એ પુરૂષે મુસાફરને જણાવ્યું.

જીજ્ઞાસા પ્રતિપળે વધતી હતી. પેલાએ સ્વર્ગ-નેય ટપી જાય એવા એ સ્થાનની શાપ કથા કહેવા માંડી. એ શાપ માત્ર એટલો જ કે એમાં પ્રત્યેક સગવડ મળે, સહચાર મળે, બધું જ મળે, ન મળે માત્ર સ્નેહ કે મુખ. ફક્ત યંત્ર-માનવના સહકાર વિના દુન્યવી માણસના કોમળ સહચારની તો આશા જ ન રાખી શકાય. એ બધી સમૃદ્ધિ જો જોઈતી હોય તો જીવનભરની એકલતા ભોગવવા માણસે તૈયાર રહેવું જોઈએ; અને જો એક વખત એ સ્થિતિનો સ્વીકાર કર્યો તો બીજા કોઈને એ-જ રીતે-એજ શરતે-વારસામાં સોંપીને માણસ એમાંથી મુક્ત થઈ શકે. જો મુસાફર પણ તૈયાર હોય-માત્ર એકલતાને ભોગે અઢળક સમૃદ્ધિ ભોગવવા પણ તૈયાર હોય-તો હિમાલય જેવી અચળ,

અવ્યોજત, નિડર, એપરવાધથી ભરેલી અનન્ય સમૃદ્ધિનો રામો એ બી શકે.

પરંતુ મુસાફરનો આત્મા એ કેમ કબૂલ કરે ?
ધન, વૈભવ, કીર્તિ એ બધાને ઠોકર મારી સત્યની
શોધમાં સામાન્ય માનવતાની શોધમાં મુસાફર પોતાને
પંથે વળી ગયો અને એક શીકકું નિર્બળ હાસ્ય—
મૃત્યુની જીવંત છાયા સમું એ હાસ્ય—એ સ્થળની
નિર્જનતાની પ્રતીતિ કરાવતું જાણે કહી રહ્યું
હતું, ‘કાષ કહેતું નથી,’ ‘કાષ રહેતું નથી !’

મનના એ વિચારને શબ્દોમાં મૂર્ત સ્વરૂપ
આપી તે પોતાના એકાંતવાસમાં પાછો ફર્યો ત્યારે
ગૂઢ શાંતિમાં એનાં પગલાં ભયંકર ઉદાસીનતાના
પડધા પાડી રહ્યા.

૧૧ વૈશાલીની વનિતા : પ્ર. ચં. દિવાનજી

(અંક ૧ લેા : પ્રવેશ ૪ થો)

પાટલોપુત્રમાં દેવભૂતિ નાગરકની કચેરીમાં શ્રવણ
 ગોપે દેવભૂતિના કહેવાથી અગ્નિવેશ્યને હાજર કર્યો.
 દેવભૂતિના પ્રશ્નના જવાબમાં અગ્નિવેશ્યે જણાવ્યું કે
 પોતે વૈશાલીનો રહેવાશી હતો અને પોતાની સ્ત્રીની
 શોધ માટે અહીંના સ્થાનિકને વિનંતી કરી હતી.
 દેવભૂતિએ જણાવ્યું કે તેની સ્ત્રીએ ક્રોધ ક્ષત્રિય
 સાથે પુનર્લગ્ન કરી હતા ત્યારે અગ્નિવેશ્યે એ અશા-
 સ્ત્રીય હોવાનું જણાવ્યું—એણે વિશેષમાં એમ પણ
 કહ્યું કે એની સ્ત્રીને પોતાની સાથે પ્રીતિ હોવાને
 લીધે એ પુનર્લગ્ન કરે એ ખિલકુલ અસંભવિત
 હતું. વળી જાણીને એણે જો સો પણ (સિક્કા)
 એક અર્ધમાણુવક (પાંચશેર મોતીનો હાર), એક
 રતનાવલી અને બીજા નાના નાના અલંકારો આપ્યા
 હતા તો માત્ર દોઢ એ વર્ષની અંદર સંતાન

રહિત, જખાલાને નાસી જવાનું કાંઈ કારણ ન હતું, એમ પણ એણે જણાવ્યું. અને પોતે વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે વારાણસી (બનારસ-કાસી) ગયો હતો ત્યારે એક દુત્રિય આમ જ્ઞાણની સ્ત્રીને ઉપાડી જાય એ અધર્મ માટે એના માણસને યોગ્ય શાસન થવું જ જોઈએ એવો એનો મત હતો. એના જવાબમાં દેવભૂતિએ જણાવ્યું કે એ બાબતની વધુ તપાસ થતાં અને પ્રતિવાદીઓનો પત્તો લાગતાં અગ્નિવેશ્યને ફરી બોલાવવામાં આવશે.

(અંક ૧ લો : પ્રવેશ ૫ મો)

પાટલીપુત્રના બ્રાહ્મ દરવાજા પાસેથી ઇન્દ્રગલીમાં શમ્ભુક અને બ્રહ્મ કીર્તિવર્મા ને જખાલાની શોધ માટે ધર શોધતા ફરતા હતા. આખરે શમ્ભુકે એક ૫૪૦ સંખ્યાનું (નંબરનું) ધર શોધી કાઢ્યું. બ્રહ્મએ બારણાં ઠોકી ધરના માલિકને બોલાવતા જખાલા બહાર આવી. ઉદ્ધતાઈ ભરેલો જવાબ આપી,

માત્ર દોઢેક વર્ષથી પોતે અહીં રહે છે એમ જણાવી,
કીર્તિવર્મા આવે ત્યારે આવવાનું કહી, જખાલા અંદર
ચાલી ગઇ. તેઓ પાસેના ઓટલા ઉપર બેઠા બેઠા
વાતો કરતા હતા તેવામાં કીર્તિવર્માને ઘરમાં પેસતો
બહુએ જોયો. બન્ને જણા તુરત જ તેના ઘર
પાસે જઈને તેને પૂછવા લાગ્યા. શમ્બુકે તેને
ક્ષત્રિય હોવાનું પૂછતાં કીર્તિવર્માએ જણાવ્યું કે
તે પાટલીપુત્રમાં દોઢેક વર્ષથી જખાલા નામની
એક યુવતી સાથે પુનર્લગ્ન કરીને રહેતો હતો.
શમ્બુકના વધારાના પ્રશ્નમાં એણે જણાવ્યું કે વૈશા-
લીમાં રહેતી જખાલાને એનો આગતો પતિ એને
અન્નવસ્ત્ર આપ્યા વિના ક્યાંય બહારગામ નાસી
ગયો હતો. જખાલાને કોઈ સમાંવહાલાં ન હતાં,
કાકા હતા પણ નહીં જેવા-જે પાછળથી મરણ
પામતાં દોઢેક વર્ષ પર જખાલાએ તેની સાથે
લગ્ન કર્યા હતાં.

શમ્બુક અને બહુ સ્થાનિક બોલાવે ત્યારે
કીર્તિવર્માને આવવાનું કહી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

(અંક ૧ લો: પ્રવેશ ૬ થો)

અગ્નિવેશ્યની શોધમાં ફરતો શમ્બુક શોણ-
મંગા સંગમપર ચતા યજ્ઞમંડપમાં અશ્વયુ તરોકે
બેઠેલા અગ્નિવેશ્યને જોઈ તેની રાહ જોતો ઉભો
રહ્યા. અગ્નિવેશ્યે આવનાં તેને નમસ્કાર કરી કીર્તિ-
વર્મા પાસેથી મેળવેલી બધી માહિતિ અગ્નિવેશ્યને
જણાવી અને અન્નપાણીનો કાંઈજ માર્ગ ન રહેતાં
ભૂખથી પીડાતી જાલાએ ન છુટકે જ કીર્તિવર્મા
સાથે પુનર્વિવાહ કરવાનું નક્કી કરેલું. એ પણ શમ્બુકે
અગ્નિવેશ્યને સાફ સાફ જણાવો દીધું કે બહારગામ
ગયા પછી જાલાની કાંઈ જ ખરખર તેણે ન
રાખી તે તેની મોટામાં મોટી મૂર્ખાઈ હતી. તેણે
રહેજ ઉડાપણુ જે વાપર્યું હોત તો જાલા
જેવી બ્રાહ્મણ કન્યાએ કીર્તિવર્મા જેવા ક્ષત્રિયનું
ઘર માંડ્યું ન હોત. ભગનાશહૃદયી અગ્નિવેશ્યે હવે
આ વાત વધુ ઉદોગીને કોડી ધોઈને કાઢવ ન
કાઢવાનું ઉચિત ધાર્યું. શમ્બુકને પોતાનું પ્રકરણ

માંડી વાળવાનું કહીને પોતે નહીં તરફ ચાલ્યો ગયો.

ચંદ્રગુપ્તના સમયની સામાજિક સ્થિતિ

ચંદ્રગુપ્તના સમયની સામાજિક, આર્થિક, રાજ-કીય અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપવાનો હેતુ લેખકનો છે.

પાઠ્ય પુસ્તકમાં અંક પહેલાના ત્રણ પ્રવેશો વાંચતા આપણને જણાય છે કે એક બ્રાહ્મણ સ્ત્રીએ પોતાના પતિની હયાતિમાં એક ક્ષત્રિય સાથે લગ્ન કર્યું. આ ઉપરથી આપણને તે સમયના બે સામાજિક રિવાજો (૧) પુનર્લગ્ન, (૨) આન્તરજાતીય લગ્ન વિષે વિચારવાનું મળી આવે છે.

અષ્ટવિવાહ પૈકી આસુર, ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ વિધિથી થયેલા લગ્નમાં સ્ત્રી અગર પુરુષ છુટાછેડા કરી શકે છે. પતિ પરદેશ ગયો હોય તો તેના સમાં તરફથી સ્ત્રી માટે અમુક વ્યવસ્થા અમુક સમય સુધી કરવામાં આવતી. સ્ત્રીની ઇચ્છાપૂર્વક

પુનર્લગ્ન થતાં. સ્ત્રી આ પ્રમાણે સ્વતંત્ર રહી શકતી. શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ પુનર્લગ્ન થવાથી સ્ત્રી-અગર પુરુષ સામે કાયદેસર પગલાં લેવામાં આવતાં.

ચંદ્રગુપ્તના સમયનો વહીવટ

નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા હતી.

(૧) નાગરક : મુખ્ય અધિકારી હતો. સુલેહ શાંતિ, સ્વચ્છતા જાળવવાનું તેનું કામ હતું. હાલના પોલીસ કમીશનર તથા મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ જેટલું કામ કરવાની તેની સત્તા હતી.

(૨) સ્થાનિક : જિલ્લાનો પોલીસ અમલદાર હતો, અને તે નાગરકના હાથ નીચે હતો.

(૩) ગ્રામનાયક : સ્થાનિકના હાથ નીચે હતો. આવા બીજા નાના ગ્રામો પણ તેના હાથ નીચે હતા. તેઓ ગુન્હાઓની તપાસ કરતા.

૧૨ કરાંચીને પંથે : વિજયરાય વૈદ્ય

શાપિત ટેન્ટેલસ જેવી સ્થિતિ અનુભવતાં
વિજયરાયને સેકન્ડ ક્લાસમાં જગા મેળવતાં
પડેલી અડચણો:—

નદી ટેન્ટેલસના પગ પાસે જ વહેતી હોય છતાં
પાણી પીવા જતાં પાણીના કાંકરા ખતી જતા તેમ સેકન્ડ
ક્લાસનું એકે એક ખાનું ખાલી હોવા છતાં ઇસ્ટરના
તહેવારને લીધે રીઝર્વડ થયેલું જોષ લેખકને પોતાની
પચ્છમ પુદ્ધિનું જ્ઞાન થયા વિના રહ્યું નહિ. સદ્-
જાગ્યે એક ખાનાપર રીઝર્વડનું લેખક ન હોવાથી
અંદર પેઠા તો ખરા પરંતુ એમને ધારોધારીને નિરખી
રહેલા સમભાવો અંગ્રેજ સાથેની વાત પરથી એ
ખાનું પણ રીઝર્વડ હતું. માત્ર લેખક જ નીચે પડી
ગયું હતું—એ જાણતાં વીલે મોટે ક્રાઈ અપરાધીની
અમૂંઝવણ અનુભવતા હોય તેમ લેખક ડગ્લા
બહાર આવ્યા.

પરંતુ એમ કાંઈ એ હિમ્મત તો ન જ હારે. સેકન્ડ ક્લાસની ટીકીટ લીધી છે તો જગા મળવી જ જોઈએ--રેલ્વેવાળા પણ જો ન હોય તો મેળવી આપવા બંધાયેલા છે જ એવા સગર્વ ભાન સાથે એ તો પ્લેટફોર્મને સામે છેડે પહોંચ્યા. પણ ત્યાંયે આશાભંગ થયા વિના બીજું કાંઈ જ નહોતું. એ લોકો કાંઈ જ કરી શકે તેમ નહોતા. મુશીબત ટળવાની માત્ર આશા જ હતી, સંતોષનો માત્ર એક ટુકડો જ હતો, અને એ કે થોડીવાર પછી સેકન્ડ ક્લાસના ડગ્ગા પાસે રેલ્વેનો એક દેવ આવતાં એની કૃપા મળે તો મેળવી જગા કરી લેવી.

દસગાર મિનિટે એ આવ્યો--રેલ્વેનો એ દેવ--નીચો અમલદારી તોરથી તદ્દન બેનસીબ, નમ્ર અને નિષ્પ્રભાવ. તેને ચાલતો આંતરીને સેકન્ડ ક્લાસમાં જગા નથી કે શું એવા લેખકે પૂછેલા પ્રશ્નના જવાબમાં તે લેખકને એક ડગ્ગામાં લઈ ગયો, પણ એ ડગ્ગાથી રીઝર્વ હતો. લેખકે પેલા દેવનું એ વિશે બ્યાન

જેંટ્યું અને આજે પહેલો જ વાર જાણ્યું કે અમુક
ડાઝાઓ ફક્ત રાતને માટે સુવા સાડ જ રીઝગડ
કરી શકાય છે.

પ્રવાસના શાસ્ત્રનું એ ઉપયોગી સૂત્ર લેખક આજે
પહેલવહેલું શીખ્યા અને ત્યારબાદ પોતે કરેલી
મુસાફરીમાં એનો ખાસ્સો લાભ ઉઠાવ્યો.

જે બેઠક પર પેલા રેલ્વે અમલદારે એમને
બેસાડ્યા હતા એ બેઠકનો આળસુ હકદાર હજુ ન
આવરાથી પોણાભાગની બેઠક પર આસાનીથી
બિસ્ત્રો બિછાવી, પગ લંબાવી, નયિંત જીવે, લેખકે
લંબી તાણી.

અંતે એ આળસુ હકદાર પણ કેવો ! જેટલો
આળસુ તેટલો નમ્ર ! બેઠા ઘાટનો સ્લેટરંગી, ચહેરે
મહોર તે પોપાકેય દેશી, વયે આઘેડ ને અદ્વાની
ગાય જેવો એ આવ્યો, બેઠકનો નંબર વાંચ્યો,
પોતાનીજ બેઠક પર બેસનારને એકવાર ધારીધારીને

નખશિખ નિરખ્યા બાહ્ય પેટફેર્મલીલામાં મશગૂલ
 બનેલા લેખકની બેતમા પ્રતિભાથી અંબઈ જમ
 બેઠકના છેડા પર દીનભાવે બેસી ગયો. જાણે લેખ-
 કનો અચ્ચુરજ સેવક ન હોય ! લેખકના ઢાંગનું
 આવરણ ઉતરડી નાંખવાનું, પગ દૂંઝવવાનું ને
 કદાચ એમને ઉઠાડવાનું પગલું પણ એ ભરી શક્ત
 પરંતુ પાલનપુર સુધીની માત્ર દૂંઝી મુસાફરી સાર
 દર્દી જેવા દીનમુખી વિજયરાયને ઉઠાડવાનું ઉચિત
 ન લાગવાથી આવનાર હક્કદારે કરી દિલચાલ ન
 કરવા બદલ આવા સદ્ગૃહસ્થો પ્રવાસ દરમ્યાન ઘણા
 મળે એવી પ્રાર્થના સાથે લેખકે મુસાફરી શરૂ કરી.

રેલવેની બીજા વર્ગની મુસાફરીનો લેખ-
 કને અનુભવ:—

બીજા વર્ગના જે ડાઆમાં લેખક હતા તે જ
 ડાઆમાં બીજા ચાર ગૃહસ્થ બેઠા હતા. બે સિંધી
 જેમાંનો એક રંગઢંગ ને પોશાકે યુરોપિયન જેવો

પણ સ્વભાવે નમ્ર અને શાંત, ત્રીજો પેલો આજસુ
 હકદાર અને ચોથો એવો કે જેની જાતભાત કે
 ઓળખાય નહિ. ટ્રેન ચાલતાં જ વેશની જેમ પર-
 સ્પરના દેશ પણ જુદા હોય તેમ સેકન્ડ ક્લાસીઓને
 છાજે એવી પોતપોતાની અંગત સ્વપ્રેમ-પરિમિત
 સૃષ્ટિમાં એ પાંચે ય વહેંચાઈ ગયા. કોઈ કોઈની
 સાથે બોલે કે ચાલે. બે જણે છાપાં વાંચ્યાં, બેએ
 આતુરતાહીન આંખે બારી બહાર જોઈ રાખ્યું ને
 પાંચમાએ ડોકું છાતી પર નાંખી દધ બેઠા બેઠા જ
 ઘોરવા માંડ્યું.

વિશ્વપ્રેમની વ્યાપક ભાવનાથી તેઓ કેટલા દૂર
 જઈ રહ્યા હતા. કેટલે અંશે વંચિત હતા-એનું
 દુઃખદ જ્ઞાન લેખકને ત્યાં જ થયું. પાપણી પાશ્વાત્ય
 સંસ્કૃતિના દુષ્પ્રતાપનું જ એ ઝેર સેકન્ડ ક્લાસીઓની
 નસેનસમાં કેટલું ઓતપ્રોત થઈ ગયું હતું-એ લોકોને
 કેટલા સમાજદ્વેષી બનાવી રહ્યું હતું-એ પણ એમને
 લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. આમ સેકન્ડ ક્લાસીયાની

મનોદશાનો ખહુ ચિતાર આ કંડિકામાંથી આપણને મળી આવે છે.

સાખરમતીના પુલના દર્શનથી લેખકના હૃદયમાં ઉદ્ભવેલા વિચારો:—

સેકન્ડ ક્લાસીયાની મનોદશામાં લેખકે આપણી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના દુષ્પ્રતાપનું દર્શન કર્યું. પરંતુ ગાડી સાખરમતી પર આવી કે એ જ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સુપ્રતાપનું દર્શન પણ એમને થયા વિના રહ્યું નહિ. સાખરમતી પર અવાંચીન ધ્વજનેરી વિદ્યાનો નાનો સરખો ચમત્કાર એક બે ગોરા કે અધગોરાઓની પ્રેરણાઓ પીતા પીતા કેટલાક કાળાઓ ખતાવી રહ્યા હતા—નવો પુલ બાંધવાનો કે જૂનો સમારવાનો ચમત્કાર કરી રહ્યા હતા. હિંદીઓને સુલભ એવી નમ્રતા, અહેસાનમંદી, અને આશ્ચર્યાન્ધ થવાની સૈકા જૂની પવિત્ર ફરજ બળવા વિના લેખકથી રહેવાયું નહિ, અને એ ફરજ

માત્ર આ પુલ પૂરતી હતી એમ નહિ. જ્યારે જ્યારે
કોઇ પુલ, આગબોટ, રેલ્વે કે મિલો જેવાં, જંગી
હારખાનાં નજરે પડ્યાં છે ત્યારે ત્યારે બેહદ અંગ્રે-
જોતુરક્ત માનસ એમણે અનુભવ્યું છે. સાથે સાથે
એમ પણ વિભાસ્યું છે કે પરમજી અંગ્રેજોના હાથમાં
આ પુરાણિયો દેશ જઈ પડ્યો છે એ સર્વથા યોગ્ય
જ છે. નહિ તો એની દશા આજ એાછી ભૂંડી ન
હોત—અને સ્મૃતિપટ પર ‘પુરાણિયા દેશ’ની છાપ
મડતાં પુરાણ પ્રસિદ્ધ વિશ્વામિત્ર અને ભગીરથ
એમને યાદ આવે છે—વિશ્વામિત્ર કે જેણે શતદ્રુ પર
કોઈ પ્રાચીન પુલ બાંધ્યો હતો; એ ભગીરથ જેણે
જમતજૂની ગંગામાંથી નહેરો રચી કેંક બાંધકામ
પાર પાડ્યાં હતાં—જેઓને પાછળથી દૃષ્ટા કે પુરા-
ણકારે માનવાતીત રૂપ આપ્યું હતું. એકે એમ
કહીને કે ભગીરથે ગંગાજળને મંત્રમળે કે સ્તુતિએ
ફેરવ્યું, બીજાએ એમ કહીને કે તપોબળ અને
મહાદેવમદદે સ્વર્ગમાંથી ગંગાવતરણ કરાવીને. એ

બધું ચે આ પાપિની પૃથ્વીને પવિત્ર કરવા ખાતર
 બલે હોમ પરંતુ એ બન્નેય જગતના આદ્ય અને
 કદાચ એમના સમયના સર્વશ્રેષ્ઠ ઇજનેરો જ હતા.
 આજે તો હિન્દની સ્થિતિ એથી ઉત્તરી છે. અર્વાચીન
 પ્રચલિત વિદ્યાઓના પારંગત હિંદીવાનોમાં તો બોઝ
 ને રૌંચ, મેધનાદ સહા કે રામન ને રામાનુજમ્
 એટલા જ માત્ર જાણીતા છે. એ પાંચના પંદરસો
 થાય ત્યાંસુધી પાશ્ચાત્યોની આંધળા ઉપેક્ષા કરવી
 આપણને ન જ પાલવે એવી પ્રતીતિ પ્રત્યેક હિન્દીને
 થવી જોઈએ એવું લેખક માને છે.

અર્ધુદગિરિની પર્વતમાળા દષ્ટિગોચર થતાં
 લેખકને ઉદ્ભવેલા વિચારો:—

ટ્રેન જેમ આગળ વધી તેમ જમણા હાથની
 ક્ષિતિજનું દૃશ્ય બદલાવા માંડ્યું. શરૂઆતમાં માત્ર
 એક પરંતુ પછીથી બેત્રણ શિખરથી માંડી આખીએ
 શીખરમાળા અનુક્રમે ડાબી-જમણી બાજુએ દેખાવા

લાગી. 'કુંગર દૂરથી સ્ખીયામણા' એ કહેવતનો સાચો સાક્ષાત્કાર અર્ધુદગિરિની પર્વતમાળા જેતાં એમને થયા વિના રહ્યો નહિ. તુરતજ ભૂતકાલીન મૌરવને સ્થાપિત કરતાં એ ગુદાગુદા સાહિત્યકારોએ રચેલાં વર્ણનો તેમને યાદ આવ્યાં. એ એ સાહિત્યકાર તે પુરાણકાર અને ઇતિહાસકાર.

જંબુદ્વીપ (ભારત)ની રક્ષાકાળે ક્ષત્રિય શિરોમણી જેવાં પરમાર, પ્રતિહાર, ચૌહાણ વગેરે પુણ્ય કુળોને આજ સર્વશ્રેષ્ઠ અને ઉત્તમ અર્ધુદાયલ પર બ્રહ્મર્ષિવર વસિષ્ઠ ગુરુએ અગ્નિકુંડમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા હતાં એવું કથન પુરાણકારનું છે.

મહાભારતના યુદ્ધમાં સાચા આર્યક્ષત્રિયો નામશેષ થવાથી વસિષ્ઠાદિ દીર્ઘદર્શી બ્રાહ્મણ નેતાઓએ આજ અર્ધુદ પર્વત પર યજ્ઞ-યાગાદિક ક્રિયાઓ કરીને પરદેસી પરંતુ વીર્યવાન શત્રુ અને પહેલવેાને શુદ્ધ કરી આર્યત્વ અર્ધુ હતું એમ ઇતિહાસકાર કહે છે.

પરંતુ બુદ્ધિ અને તર્કની દૃષ્ટિએ પુરાણકારનું અને આર્યત્વની દૃષ્ટિએ ઇતિહાસકારનું એ બન્ને કથનો લેખકને મન સાવ નમાલાં છે. એ તે માને છે કે આજના ક્ષત્રિય માત્ર અસલમાં અસલ છાપનાં આર્યોનાં જ બીબાં છે; સાથે સાથે જે કુસંપને લીધે છેલ્લા આઠેક સૈકાથી આ દેશનું પરદેશીઓને છુદ્દે હાથે દાન કર્યું છે તે ક્ષત્રિયો બીજા કોઈ જ કુસંપથી ભરેલા મહાભારત યુદ્ધના દુર્યોધન અને શકુનીના વંશ જ છે.

અર્બુદાચળ લેખકને નીચે દર્શાવ્યા મુજબ દૃષ્ટિ-જોયર થતો હતો. સપાટ મેદાનમાં આકાશ ક્ષિતિજને ટેકે ઉમેલું લાગે પરંતુ જ્યારે દૃષ્ટિ અને ક્ષિતિજની વચ્ચે પર્વત કે કુંગરાઓનો અંતરાય આવે ત્યારે ક્ષિતિજને બદલે આકાશ તે પર્વતમાલા ઉપર ઉમેલું જણાય—અર્બુદ પર્વત પર પણ આકાશની એજ સ્થિતિ હતી.

પર્વતની નજીક જતાં એક પછી એક શિખર-
માળા દેખાય અને પાસેના શિખરો મોટાં દેખાવા
લાગે તેમ આપુપર્વત પણ અનુક્રમે જમણી અને
ડાબી પાસ લેખકને વધતો લાગ્યો. સાથે સાથે દૂરથી
ઝાંખો દેખાતો અને કાળ્ય લખવાની પ્રેરણા કરે તેવો
પર્વત પાસે આવતાં જ તેની પથરાળ અને સૂકી
ઝાડીઝાંખરવાળી જમીનને લીધે અણુમમે ઉપગ્રવવા
લાગ્યો.

પુણ્ય તીર્થ આપુપર્વત, વિધર્મીઓએ શો-
ધેણી રહેવે જેવી યાન્ત્રિક શોધને લીધે બ્રષ્ટ
થવા ન ઈચ્છતો હોય તેમ કાંઈક સમય સુધી
દૂરને દૂર જ રહેતો લાગ્યો, પરંતુ ધીરે ધીરે
ભારત ને પ્રિય એવો વિશ્વજંધુત્વની ભાવનાનો
સિદ્ધાંત આચરણમાં મૂકવા તત્પર બની પાસે
આવતો, અને આર્યો અને અનાર્યોને લઈને ધસી
આવતી લોખંડી ટ્રેનને પોતાના વિશાળ ઉદરમાં
સમાવી દેતો હોય તેમ લેખકને લાગ્યો.

૧૩ ઇશ્વર તને નહિ મૂકે : વ્યાસ

વાર્તાની ટૂંકી સમીક્ષા-

પ્રથમ દષ્ટિએ જ વસ્તુ, વાતાવરણ અને પાત્રાલેખનની સફળતા દાખવતી આ નવલિકાનો ખરો આધાર તો એની સચોટ અને સમગ્ર અસર ઉપર છે. વસ્તુ સીધું-સાદું-સત્તાધીશોના સ્વચ્છંદ શાસનના અનર્થનું-નિર્દોષ રમાના બલિદાનનું-એટલું હૃદયદ્રાવક છે એટલું જ વાતાવરણ પણ તદ્દન વાસ્તવિક અને સચોટ છે.

‘મુસાફર’ની સફળતા જો એના દૈવી જણાતા -માનવાતીતને અસ્પષ્ટ જ્વનિ પર છે તો ‘ઇશ્વર તને નહિ મૂકે’ ની સફળતા એની સંપૂર્ણ વાસ્તવિકતાને લીધે છે. નવલિકાના સ્વરૂપને અનુરૂપ ઓછામાં ઓછા પ્રસંગ અને પાત્રો શ્રી. ભવાનીશંકરે આ વાર્તામાં રજૂ કરીને એને બહેકતી અને નાહક ફુલીને ફાળકો થતી અટકાવી છે. પ્રસંગો તો માત્ર

એ જ સ્ટીમર પરનો અને પ્રાચીન બંદર પરનો છે. તો પાત્રો પણ વાર્તાનાયક-યુવાન કોલેજીયન, રમા, હવાલદાર આમદ અને એના 'ભાઈ' કસ્ટદરોગા સાહેબ એટલાં જ છે. ગરીબ ડોશી અને દરોગાની પત્ની એ બન્ને પાત્રો વાર્તાની કશ્ચુતા માટે સહાયક બને છે ખરાં પરંતુ એ બન્નેની આવશ્યકતા અનિવાર્ય તો નહોતી જ.

વાર્તાના દ્રંકસાર:—

જોસથી ભેટવા આવતાં આસમાની મોજાંઓને કચરી ગાંડા ગજરાજ જેવી એક સ્ટીમર ડોલતી, ગર્જતી પ્રાચીને પંથે વળી રહી હતી. ઉતારઓથી ભરેલી એ સ્ટીમરમાં એક યુવતી “ઓ મા રે” ની ચીસ પાડી ઢગલો થઈ પડતાં એક યુવાન કોલેજીયને એને પ્રયત્નપૂર્વક બેઠી કરી—જો કે અધમવૃત્તિ વાળા હતભાગ્ય મુસાફરોને યુવકના એ પ્રયાસમ સ્વાર્થ અને લાલસાનાં દર્શન થયાં છતાં વાતચીત

પરથી બન્ને પ્રાચી જતાં હતાં એમ જણાયું. પરંતુ
યુવતીના લોહી પિનાના શીકા, સૂકા શરીર પર
ચિંતા અને વ્યથાની ઘેરી છાયા ફેલાઈ હતી. તાવથી
ધીખતા તેના શરીરમાંથી અંગારા ઝરતા હતા.
આસથી તેની છાતી ભરાઈ ગઈ હતી.

થોડીવારે બંદર આવ્યું. મહાવાની ઉપદ્રવ ભરેલી
મુસાફરો અને સમુદ્રના ટાઢા પવનથી બેભાન
થયેલી રમાને લઈને યુવક કિનારે ઉતર્યો. સુદ
અગિયારશની સુમધુર ચાંદની પૃથ્વીને આંગણે વરસી
રહી હતી. નજદીકની ધર્મશાળામાં રમાને લઈ જઈ,
બીનાં કપડાં ઉતારી, મિછાનામાં સુવાડવાની ખાસ-
જરૂર હોવાથી યુવક કસ્ટમ અમલદારની રજા
લેવા દોડ્યો.

ચારસો ઉતાડ્યોની કતારમાંથી મહામહેનતે
માર્ગ કરીને હવાલદાર પાસે પહોંચતાં ‘માથું ન
ખા, બાઈ આવે ત્યારે વાત’ એવો માથું તોડી
નાંખે એવો-ઉત્તર મળ્યો.

ભગ્નાથ યુવક પાછો ફરતો હતો ત્યાં સામે જ 'ભાઈ' આવ્યા. રમાની પ્રતિપક્ષે ગંભીર બનતી રિથિતિ માટે વિલંબ જીવલેણુ નિવડે તેમ હતું એ બધુંય કરુણ બ્યાન યુવકે પૂરતા વિનયથી 'ભાઈ' ને કહ્યું, પરંતુ એમાંથી બાણે કંઈ જ ન સમજાયું હોય તેમ 'ભાઈ' બોલ્યા 'આમદ, આ શું કહે છે?' ચરબીથી ભરેલા અને ફક્ત ચાંદી જ સ્પર્શી શકે એવા એ 'ભાઈ' ના દરોગા સાહેબના-હૃદયમાં દયાને રહેવા માટે ખૂણોય ખાલી નહોતો.

રમાને બચાવવાની એક માત્ર આશા હતી. હસબાર રૂપિયાનાં ચાંદીનાં ચશ્માં 'ભાઈ' ને પહેરાવવાં તેજ તેની અભિલાષા. પરંતુ ભાઈબેનની-યુવક અને રમા-એ કમનસીબી હતી કે કશ્ટમ દરોગા સાહેબના હૃદયને પહોંચીય શકે એટલી ટૂંકી માત્ર પાંચ રૂપિયા અને ચવલી જેટલી જ ટૂંકી-રકમ એમની પાસે હતી.

જીતે જીતે યુવકે 'ભાષ'ને ચાંદીના ચશ્મા પહે-
રાવ્યા તો ખરાં; પરંતુ પાંચ રૂપિયાનાં એ ચશ્મા-
માંથી દરોગાને દુનિયા ઝાંખી દેખાઈ. અને દરોગા
સાહેબ તે શું લાંચોયા હતા કે યુવકની લાંચ હાથ
ઝાલે ? યુવકના સ્વમાનને ભાંગી નાંખવા નિઃસ્વાર્થ
દરોગાએ લાંચનાં ચશ્માને ધૂળમાં ફેંકી દીધાં. સાથે
સાથે એના જેવા સર્જન અમલદારને લાંચ આપ-
વાનું ભયંકર પાપ કરનાર યુવકને બહાર કાઢવાનું
દરમાન પણ દૂટ્યું.

અને યુવકના હૃદયમાંથી એક ઉંડી આહ નીકળી
ગઈ, “નરાધમ ! યાદ રાખજે, તું મને નથી મૂકતો
તો ઈશ્વર પણ ક્રોધક દિવસ તને નહિ મૂકે.”

નવાં શબ્દોની વેવલાઈ દાખવતા—પરંતુ હૃદયનું
અકલ્પ્ય દર્દ જેમાં ભર્યું હતું એવા એ શબ્દોની પ્રતીતિ
દરોગાને થોડીવારમાં જ થવાની હતી.

હતભાગી યુવક પાછો ફર્યો—રમાના મૃત્યુની
કુશંકાઓ આલેખતો—ગરીબ લાગતી એક ડોશી

રમા પાસે બેઠી હતી-મૃત્યુના હાથ પર લીલી બહેનને આમ એકલી મૂકીને રખડતા બાઈને હપકો આપવા.

રમાનો હાથ હાથમાં લેતા યુવકે એને બોલાવી "રમા ! ઓ રમા !" રમાનાં ખુલ્લાં નેત્રે જવાબ વાળ્યો, "હું ધરે જાઉં છું. કેવી મજા ! તમે ત્યાં જરૂર આવજો હો ! આપણે નિરાંતે હૃદય ખોલી વાતો કરીશું."

—અને રમા અનંતમાં શૂન્ય જની ગદ્ય થોડી-વારે દરોગાની પત્નીએ ફરીના કંડિયાની પુરુષખંજર સાથે એક સોલખાંધ તાર પતિના હાથમાં મૂક્યો. મુંઝવેથી રમાને-દરોગાની બહેનનો-ધર જેવા સાથ સાથે રવાના કરવાનું તારમાં જણાવ્યું હતું. દરોગાને યુવકની વાત યાદ આવી અને તે જમીન પર ફસડાઈ પડ્યો. મહામહેનતે કાળજી કહણુ કરી, ફાનસ લઇને પટાવાળા સાથે એણે રમાની શોધ શરૂ કરી. દૂર દૂર રેતીમાં કોઈ જુવાન કોઈ બાઈ માણસના

પર માથું નાખી પડ્યો હતો. દરોગાની ચરખ
પ્રતિપક્ષે ચોસરતી હતી-શ્રુજતે હાથે યુવતીન
માં પર શાનસ ધરી વસ્ત્ર ખસેડતાં દરોગાએ જોયું
કે એ જ એની રમા, સમાજના સીતમથી દૂર
અમલદારોની અતૃપ્તિથી પર અને મૃત્યુના અનંત
પંથની યાત્રી રમા, કામની અનંત શાંતિમ
પોલી હતો.

—અને દીપક સાથે જમીન પર ફસડાઈ પડત
હતભાગ્ય કારભારીની ‘ઓ મારો રમા રે’ ની ચીમ
રાત્રિની અખંડ શાન્તિને ચીરતી-કાળના ઘેરા
અંધકારને ભેદતી મોજાઓના ધુન્નવાદમાં અદૃશ્ય
થઈ ગઈ.

પાત્રાલેખન:-૧. યુવાન કૉલેજીયન

કૉલેજીયનને સહજ એવી ઉદ્વેગથી પર એવો
આ ભાવનાશીલ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ વાર્તાનાયક જેટલો
ભાવાદ્ર એથીયે વધુ તો સહનશીલ હતો. સમાજની
ટીકા એને સ્પર્શતી નહિ. ખોટી શરમ કે લોકના

જને એ આવકારતો નહિ. કોપી હોવા છતાં એનો કોષ કર્તવ્ય કે શબ્દોમાં એ વ્યક્ત કરતો નહિ. ઉદ્ધતાધ અને અતડાધ માટે કોલેજીયનો ઉપર વારંવાર જે ટીકા થાય છે એની સામે આપણા વાર્તાનાયકનો પુરાવો ખસ થઈ પડશે. કોલેજીયનો કદાચ ઉદ્ધત કે અતડા હશે પરંતુ સંકટ સમયે લોકનિંદાથી ડરીને દૂર રહે એવા તો નથી જ એ સત્ય વાર્તાનાયકે મૂર્છા ખાધને પડેલી રમાને બેડી કરીને તેને મિછાનામાં સુવાડી, સ્વાર્થ અને લાલસાથી ભરેલા લોકોના નિરસ્કારને અવગણી, એમને કરડી આંખ સામે આંખ મેળવીને પૂરવાર કરી આપ્યું છે.

પરંતુ માનવહૃદયની અધમતા પર એટલો જ સમાજનાં રૂઢિખંધનો પર એ ફિટકાર વરસાવે છે. જીણો જીણો તાવ આવ્યા છતાં બાર મહિના સુધી ધરતું મૂંગે મૂંગે કામ કરનાર રમાને માટે દયા અને એનાં સાસરિયાં માટે એને ધિક્કાર છૂટે છે. ખરૂં પૂછો તો એની એ દયા દુનિયાની ધર ધરની

રમાઓ પ્રત્યે ને એ બિચ્છાર ધરેધરના એવાં નિષ્કૂર
સાસરિયાં પ્રત્યે છે. પોતાની કન્યાના દાનનો સ્વી-
કાર કરનાર જામાતા છે કે જમ એટલો પણ વિચાર
ન કરનાર હિન્દુ સંસારનાં માખાપ પ્રત્યે એને ધૂણા
છૂટે છે. એના હૃદયનો એ તાપ—એ વ્યથા—નિવા-
રવા પ્રકૃતિને ખોળે જ્યારે એ ઉભો ત્યારે એનું
કવિહૃદય પણ કાંઈ અછતું રહેતું નથી.

અને અચાનક ભેટો થતાં કોઈ અજાણી
યુવતીની સગી બહેન કરતાંય ચડે એવી માવજત
કરનાર આ કોલેજીયન જ્યારે અપમાનિત થઈ દરોગા
પાસેથી પોતાના ફેંકાયેલા પૈસાની પરવા કર્યા વિના
ભગ્નહૃદયે રમાને મરતી જોવા પાછો ફરે છે ત્યારે
સગાં, સમાજ ને સત્તાધીશો મારે એના હૃદયમાં શાં શાં
ઘોર મંથનો ચાલતાં હશે એની કોઈને શું ખબર.

એમ છતાંય એની આસ્તિકતા અને સહન-
શીલતા માત્ર એક જ વાક્યમાં વ્યક્ત થાય છે.
ધમ્મર પરની એની આસ્થા અચળ છે. તે કહે

છે-કે ' નરાધમ! યાદ રાખજો, તું મને નથી મૂકતો તો ઇશ્વર પણ કોઈક દિવસ તને નહિ મૂકે. '

૨ રમા :—અપાર સંકટ વેઠીને પણ સાસ-રિયાંને મુખ આપવું એ જ જેના જીવનની રસહાણુ છે એવી-હિન્દુસંસારની કુળવધૂ-રમાના જીવનમાં પગલે પગલે કાંટા વેરાયા હતા એતો એના શીકકા, સુકા, લોહીમાંસ વિનાના હાડપીંજર પરથી જ જથ્થાઈ આવતું હતું. તેના મુખ ઉપર ચિંતા અને વિષાદની વેરી જાયા ફેલાઈ હતી. તેની રંગેરંગમાં તાવ ધીકતો હતો. તેના પ્રત્યેક ઉચ્છ્વાસમાં હિન્દુસંસારની કશું કંઈનો ભરી હતી. માંદી માંદી તોય બાર બાર મહીના સુધી એક હર્ષનો પણ ઉચ્ચાર કર્યા વિના એણે સાસરિયાંને સતોષ્યાં હતાં, અને છતાં આજે-આ બચકર માંદગીમાં પણ દારકાંથી પ્રાચીની એકલી મુસાફરીમાં પણ-પોતાને સંગાય ન મેળવી આપનાર સાસરિયાં પર એને જરાયે ખોદ ન હતો. વાર્તાનાયક કરતાંયે ઇશ્વર પરની એની

અદ્દા વધારે દઢ હતી. ‘ પ્રભુ તો ખધાંની સાથે છે ને ? ’ એજ એનું આશ્વાસન હતું-ને પ્રભુમય જીવન એજ એનો જીવનમંત્ર નહિ હોય એની થે શી ખાત્રી ?

એ વાર્તાનાયક એને બહેન તરીકે માને છે તો અખણ્યા મદદગાર તરફ એને જરાયે વહેમ કે શરમ-સંકોચ વિના એ પણ એને પોતાનો ભાઈ જ માની લે છે. જો કે વચ્ચે વાર્તાનાયક સાથે વાતો કરતાં યુવકને રમામાં ટીખણાખોર ભાભીનું દર્શન થાય છે. પરંતુ વાતચીતમાં સીધી, સાદી, ભોળા, સ્નેહાળુ ભગિની જેવી રમાને આપણે એકદમ ઓળખી લઈએ તે પહેલાં તો લેખકે એને માંદગીના ઓછાયા તળે પહેલાં મૂર્છાની ક્ષણિક અને પછી મૃત્યુની શાશ્વત શાંતિમાં લીન કરી દીધી છે.

૩. હુવાલદાર આમદ:—

ચીંથરેહાલ પોષાક જેવો જ ચીંથરેહાલ અને સડેલી મનોવૃત્તિવાળો હુવાલદાર આમદ— આમદ એટલે કસ્ટમ દરોગાનો જમણો હાથ. નાલા-

યક અમલદારોના સ્વચ્છંદ શાસનના વંટોળને જો
 કયાથી અમર્યાદ વેગ મળતો હોય તો તે આવા
 નિમકહરામોથી. 'પૈસો મારો પરમેશ્વર ને પત્ની મારી
 ગુરુ' એ જ જેતો જીવનમંત્ર હોય એવા આમદને
 નવરાશના વખતે-જ્યાં પૈસાની વાત ન હોય ત્યાં-
 ભાઈની તરતની આવેલી પુત્રવધૂના પયોધરના ઘેરા-
 વાની કે એવી જ નહિ તો ખીજી શી વાત સૂઝે ?
 ઉતારાએ વિના વાંકે ખંદરકાંઠે બેસાડી રાખી પોતાનું
 અને પોતાના ઉપરી અમલદાર-માખાપનું ખીરસું
 બરાય ત્યારેજ ગામમાં જવા દેવાની લાંચિયાવૃત્તિ
 દાખવતા એ નરાધમો માટે લેખકને જેટલો તિરસ્કાર
 કે ક્રોધ ઉપજે છે એટલા જ એ લોકો દયાને પાત્ર
 છે. અમલદારો તો લાંચ લઈને જ છૂટે છે એ ખરું
 પરંતુ આમદ જેવા સલાહકાર જો ન હોય તો અમ-
 લદારો ન જ ટકી શકે એ જેટલું નોંધપાત્ર છે એટ-
 લું જ દુઃખદ છે. ઉતાવળથી છુટવા માગતા ઉતારાએ
 પર ઉપકાર કરતો હોય તેમ દશબાર રૂપિયાનાં
 'ભાઈને ચાંદીના ચશ્મા પહેરાવો એમ કહી એટલેથી

ન અટકતાં 'મારા શેઠ ! પણ જો એ અમને ભૂલી ન જતા હોકે ? એમ જ્યારે આમદ વાર્તાવાચકને કહે છે ત્યારે તો એની અધમતાની હદ આધે છે. પરંતુ એવા લોકો 'નરાધમ' કે 'નીચ' કહેવડાવવાને બદલે કે ધિક્કારને બદલે એ લોકો સહાનુભૂતિ કે દયાને જ પાત્ર હોય છે;

૪ કસ્ટમ દરોગા સાહેબ:-

લાંચ પણ એક જાતનું મહેનતાણું જ છે એમ માનતા અને ખરું તો લાંચ એ અમલદારોએ કરેલા ભયંકર ઉપકારનું માત્ર આભારનું પ્રદર્શન છે એમ જાણતા અને છતાંયે પોતાના હૃદય સુધી ન પહોંચે એ લાંચ જતી કરે એવા ઉદારદિલ અધિકારીઓ- માંતા એક એ કસ્ટમ દરોગા હાથમાં આવેલા શિકાર પાસેથી દમડી ન છૂટે ત્યાં સુધી એવાઓની વાત સમજવા છતાં ન સમજવાનો ડોળ એ કરી શકતા. પોતાનો દાવ જ્યાં ન ફાવે કે ન ફેંકી શકાય ત્યાં હવાલદાર આમદને એ હોળીનું નાળિયેર બનાવતા- બીજા અધિકારીઓની જેમ ચરખીથી ભરેલા અને

શરીરને અનુકમ્પા કે દયા અભાગી શકતાં નહિ.
અને હૃદયને ચાંદી સિવાય બીજું કશું સ્પર્શી શકતું
નહિ. એની વાણીમાં બેદરકારી ને તુમાખી વિના
બીજું કશું પ્રવેશી શકતું નહિ. ફેરીના કંડિયા કે
એવી મામુલી ભેટ વિના એનું મન કશાથી રીઝતું નહિ.

મરવા સુતેલી રમાને એક સામન્ય સ્ત્રીની
બહેન માની પોતાનું પેટ ન ભરાતાં કાશ્વજીવનની વાત
એણે માની નહિ. પરંતુ પત્નીએ આપેલા તારથી
એના દેહ ઉપર એક જખ્ખર આધાન લાગ્યો હોય
એમ તે જમીન પર ફસડાઈ પડ્યો. પટાવાળાને
લઇને ફાનસ સાથે એ બંદર તરફ દોડ્યો—પેલો
પુત્રક જેની જીવશ્લેષ માંદગીની વાત કહ્યો એ જ
એની બહેન રમા હશે એમ ધારતો—સાચે જ એની
એ શંકા ખરી હતી. રમાને એ મળ્યો—પરંતુ મોડો
—ધણે. મોડો અને હેલ્લા વજ્રપાતે એના દેહ જમીન
પર ફસડાઈ પડ્યો—પોતાની જોડુકમીમાં પોતાને જ
ધેર ધાંચ આવી ત્યારે જ એની અમર્યાદ સત્તાએ
એવા કેટલા ભોગ લીધા હતા એ એને સમજાયું હશે.

હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસના
યુનીવર્સીટીના પુસ્તકોના જવા

૧૯૩૫ થી ૧૯૩૬ ડી.

૧૯૨૨ થી ૧૯૩૬ ડી.

નિબંધ સમુચ્ચય અને પુત્રલેખ

ગુજરાતી વિષયમાં—આત્મ માર્કેટ—મેળવી હૃદય નળર પર
પાસ થવા—રતીલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી—પ્રીન્સીપલ
મેન્ટુકેશન હાઇસ્કુલ—અને પી. એન. શાહ—ડૉ.
હાઈસ્કુલ—નેવા સાહિત્યકારી અને ગુજરાતીના નિબંધ
વખાણેલ—ગિન્નપ્રસાદ ભવાનીરાંકર ઓગ્રા કુત—૩૭૦

ખરીદો— ડૉ. ચૌદ આના,

પી. વીરવિજય પ્રિ. પ્રેસમાં શા. કેશવલાલ સાંસ્
છાપ્યું. રતનપોળ :: સાગરની ખડકી :: અમદા

